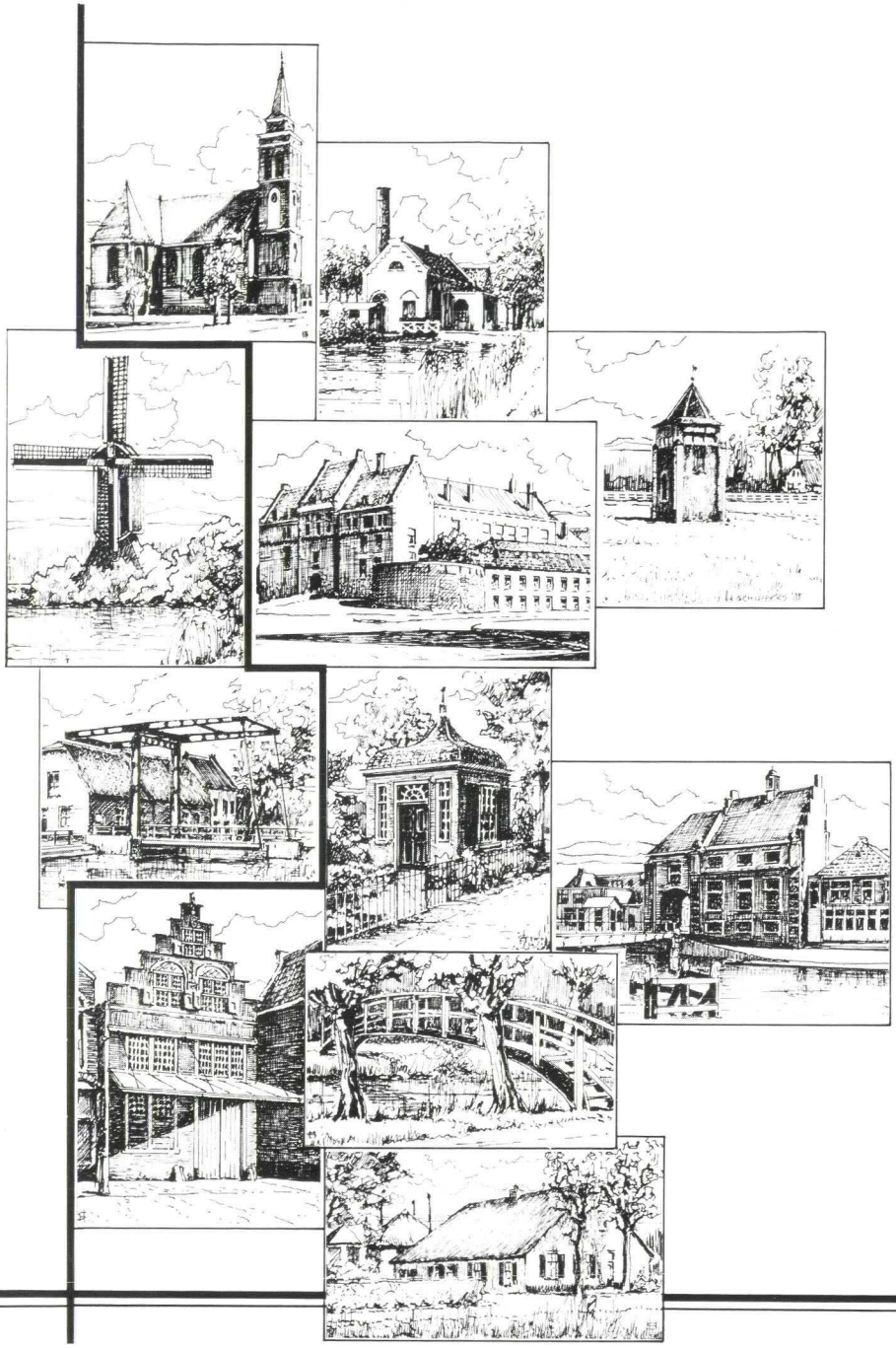

Heemtijdinghen

Heemtijdinghen

Orgaan van de STICHTS-HOLLANDSE HISTORISCHE VERENIGING

Redactie: W.R.C. Alkemade, Vogelwikkeveld 67, 3448 EP Woerden, tel. 03480-33028.
J.T. van Es, de Hoeve 23, 3471 DE Kamerik, tel. 03481-2071.
L.CI.M. Peters, 's Gravensloot 117, 3444 BJ Woerden, tel. 03480-13891.

Verschijnt 4 x per jaar.

Verenigingsbestuur:

L.CI.M. Peters	's Gravensloot 117, 3444 BJ Woerden, tel. 03480-13891	voorzitter
F.A.L. de Goederen	Linschoten	vice-voorzitter
Mw. A.L.M.M. Maessen-Jansen	Elzenlaan 14, 3442 HW Woerden, tel. 03480-15970	secretaris
A.J. Straver	Leidsestraatweg 120, 3443 BZ Woerden, tel. 03480-15622	penningmeester
C. Hamoen	Bodegraven	lid
P.G. Knol	Oudewater	lid
Ir. W.J. Raven	Linschoten	lid
A.H. van Rooijen	Harmelen	lid
J. Schut	Driebruggen	lid

Gironummer penningmeester 33 07 97
Bankrelatie: Rabo-bank Woerden, rek.no. 15.83.22.967.

Voor het aanmelden van nieuwe leden en adreswijzigingen wende men zich tot mevr. P.C.M. Kruijt-Brok, Marius Bauerstraat 32, 3443 HL Woerden, tel. 03480-19189.
Voor bestellingen van boekwerken en losse nummers van Heemtijdinghen wende men zich tot mw. A.L.M.M. Maessen-Jansen, Elzenlaan 14, 3442 HW Woerden, tel. 03480-15970.
Kosten abonnement Heemtijdinghen/lidmaatschap f 22,50 per jaar.

De verantwoording voor de inhoud van de artikelen berust bij de auteur.
Gehele of gedeeltelijke overname van artikelen zonder toestemming van de redactie is niet toegestaan.
Regels voor het aanleveren van kopij kunnen bij de redactie worden aangevraagd.

28e jaargang no. 2 juni 1992

Merode en Montfoort in de periode 1583-1648
"Hebben wij dit jaer geen tijt om herwaerts over te komen".

door C.G.M. Noordam

Inleiding[1]

Het burggraafschap van Montfoort is in de periode 1583 tot en met 1648 bezit geweest van het geslacht De Merode. De relatie Merode-Montfoort bevat ondanks de korte duur van deze band enkele interessante aspecten. De effecten van de opstand tegen het Spaanse gezag - de tachtigjarige oorlog - en de protestantisering van de noordelijke Nederlanden hebben ook in Montfoort hun weerslag op de verhouding tussen de burggraven uit het geslacht De Merode en het stadsbestuur van Montfoort. Met name in deze relatie wil dit artikel enig inzicht verschaffen.

De situatie in 1583: breuk met het verleden.

Tot 1583 waren leden uit het geslacht De Rover burggraven van Montfoort. De laatste burggraaf van Montfoort uit dit geslacht was Johan IV van Montfoort, heer van o.m. Linschoten, Hekendorp, Waarder, Vlooswijk, Rateles, Wulverhorst, Heeswijk, Willeskop, Blokland, Cattenbroek, Reyerscop, Abbenbroek en Velgersdijk. Hij overleed op 27 februari 1583[2] op ongeveer 51- jarige leeftijd.[3] Hij was de laatste mannelijke telg uit een oud en roemrijk geslacht, dat tot het einde van de vijftiende eeuw een vooraanstaande rol had gespeeld in de Stichtse en Hollandse politiek.[4] In de zestiende eeuw bleef van deze vooraanstaande positie vrijwel niets over. De hoge jurisdictie over stad en land van Montfoort, waarover de burggraven van Montfoort eeuwenlang hadden gestreden met hun leenheer de bisschop van Utrecht, ging in 1545 voorgoed verloren[5]. Aan de rol van zijn voorvaderen dankte Johan IV zijn positie als eerste edele van het Sticht. Hij vertegenwoordigde het land van Montfoort in de ridderschap van het Sticht, maar woonde slechts zelden de vergaderingen bij. Zijn huwelijk met Maria van Manderscheidt bleef kinderloos, maar wel liet hij twee bastaarden na.[6]

Zijn vrouw overleed in 1573.[7] De laatste jaren van zijn leven brachten grote veranderingen op staatkundig en godsdienstig terrein. De opstand tegen het Spaanse gezag verdeelde de Nederlanden. In de periode van 1575 tot 1580 was Montfoort een toevluchtsoord voor katholieke geestelijken, die van elders werden verdreven.[8] Stad en land van Montfoort werden in deze jaren zwaar geplunderd door Spaanse soldaten en troepen van de opstandelingen. Op 23 augustus 1581 verboden de Staten van Utrecht de uitoefening van de katholieke religie.[9]

Burggraaf Johan IV, hoewel zelf tot zijn dood katholiek, was zeker geen scherpslijper. Zowel op politiek als religieus terrein hield hij zich het liefst afzijdig. Hoewel hij tegen de Unie van Utrecht was gekant, liet hij zich niet lenen voor tegenwerking. En ofschoon tegenstander van de hervormde religie, preekte in zijn Hollandse heerlijkheid Abbenbroek (onder Rotterdam) een calvinistische predikant. Maar pas enkele dagen voor zijn dood ging hij er onder zware druk van de Staten van Utrecht toe over een calvinistische predikant naar Montfoort te halen. Deze aarzelende en afwachtende houding van de burggraaf weerspiegelde zich in het door hem benoemde stadsbestuur. Het legde pas op 26 april 1582 de eed van trouw af aan de Staten van Utrecht als opvolgers van Philips II in Utrecht, en ook in zaken de religie betreffend werd geen zelfstandige aktie ondernomen.[10] Dit nu was de situatie, toen in 1583 de Montfoortse rechten en goederen aan het geslacht De Merode kwamen.

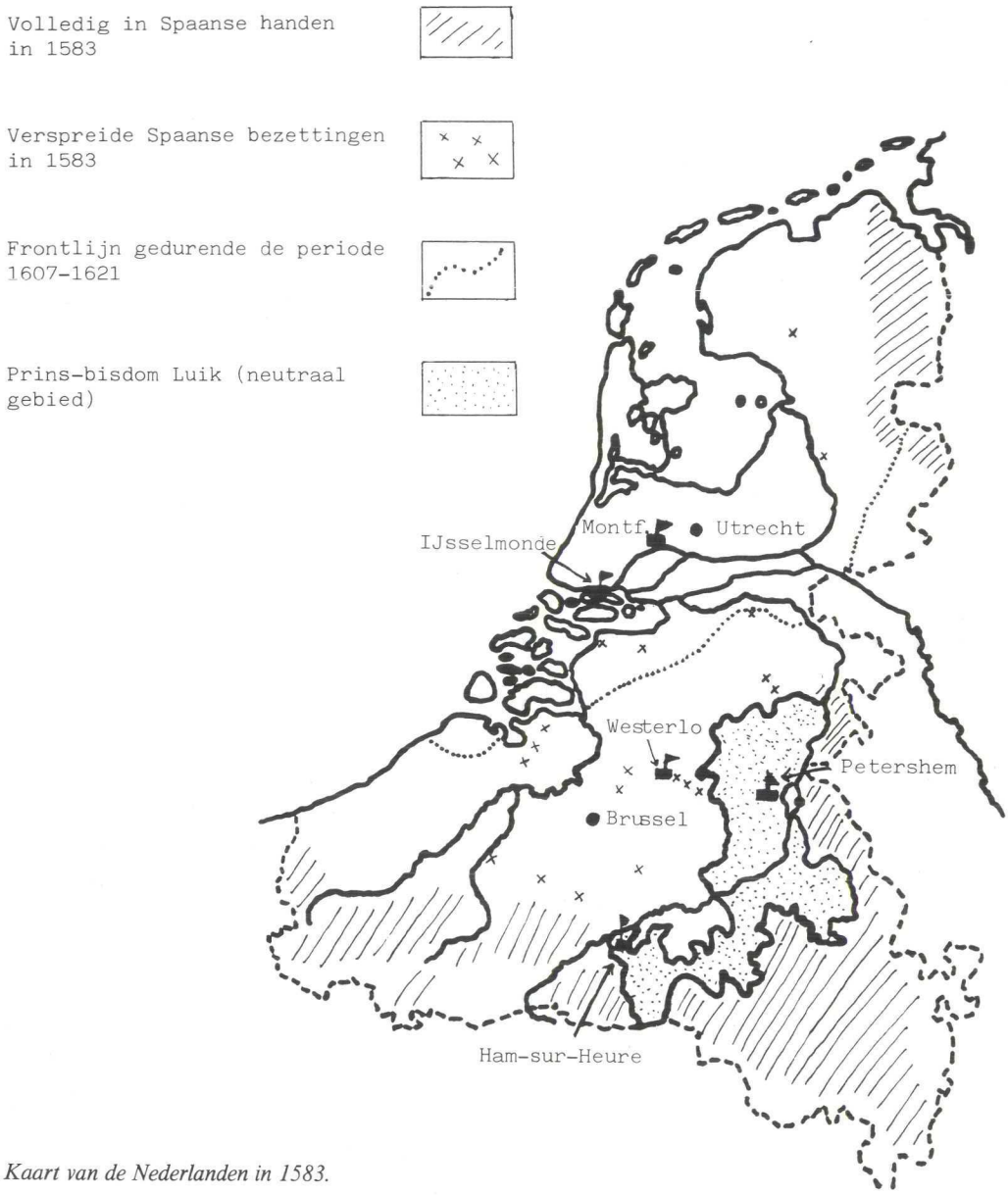

Kaart van de Nederlanden in 1583.

1583-1593: Montfoort aan het huis Merode-Houffalize[11]

Persoonlijke gegevens over Philippotte van Montfoort en Johan de Merode.
Enige erfgename van de Montfoortse goederen was de zuster van de overleden burggraaf, Philippotte. Zij moet tussen 1532 en 1539 zijn geboren. Op 6 mei 1555 huwde zij Johan de Merode, heer van Morialmé etc.[12] Hiermee kwam de verbinding tussen Montfoort en Merode tot stand. In Morialmé - in de zestiende eeuw meestal aangeduid als Moriaulmez - dat een vijftiental kilometers ten zuid-oosten van Charleroi ligt, bevindt zich een achttiende-eeuws kasteel, waarvan

het hoofdgebouw vermoedelijk aan het eind van de zestiende eeuw is opgetrokken.[13] In de tijd, dat Montfoort tot hun goederen behoorde, bewoonden de nieuwe burggraaf en burggravin echter het kasteel Ham-sur-Heure, eveneens onder Charleroi gelegen.[14] In 1583 waren de opstandelingen heer en meester in een groot deel van de Nederlanden. Ham-sur-Heure behoorde echter tot het prins-bisdom Luik, dat tijdens de opstand neutraal was. Philippotte - in Franstalige bronnen wordt ze meestal als Philippine aangeduid - heeft zeven kinderen gehad.[15] Haar man overleed waarschijnlijk eind februari of begin maart 1592.[16] Zelf overleed ze op 9 juni 1593.[17]

Het kasteel Ham-sur-Heure, woonplaats van Johan de Merode en Philippotte van Montfoort, en van Philips I de Merode en Anna de Merode. In het kasteel is thans het gemeentehuis van Ham-sur-Heure gevestigd. Foto C.G.M. Noordam, Utrecht.

Contacten tussen stad en burggraaf in de periode 1583-1593.

Ondanks het feit, dat er in 1583 naar Montfoort gereisd kon worden, lieten de nieuwe burggraven de regeling van hun bezittingen over aan hun gemachtigde dr. Andreas Cameraco.

Hij assisteerde de executeurs-testamentair bij het inventariseren van de goederen van de overleden burggraaf.[18] Na de verkoop van de goederen stond de hoofdburcht van het kasteel leeg. Dit is voortaan zo gebleven. De Staten van Utrecht zagen er al snel een goede legerplaats in, en brachten er in 1585 soldaten onder.[19]

Cameraco vertrok eind 1583 weer, maar niet dan nadat hij enige rentmeestersrekeningen had afgehoord.[20] Regeling van de financiën was hoognodig, want enige crediteuren dreigden zelfs met executie.[21]. Philippotte had in deze periode per bode contact met het stadsbestuur van Montfoort vanuit Kleef, waar ze in september 1583 verbleef.[22] Zij legde bijzondere belangstelling aan de dag voor de streek, waarin zij haar jeugd had doorgebracht. Nog in datzelfde jaar liet zij zich door haar man machtigen tot het beheer van de Montfoortse goederen.[23] Wellicht is ze vanuit Kleef naar Montfoort gereisd maar gegevens hierover ontbreken. De betrokkenheid bij Montfoort blijkt verder uit de stichting van een huis voor twaalf oude vrouwen op 8 november 1590.[24] Voor uitvoering van haar bevelen ter plaatse zorgde de drost en een gecommitteerde, ook wel superintendent genoemd. Meestal waren deze functies verenigd in één persoon. Aanvankelijk

trad Gijsbert van Losstad op als drost en Gerard Zas als gecommitteerde, maar op 6 november 1589 werd Gijsbert van Zuilen in beide functies aangesteld.[25] Hij bleef deze functies tot 1597 bekleden. Philippotte werd op de hoogte gehouden van de toestand te Montfoort middels correspondentie. In 1589 schreef haar gemachtigde, Henry de Wees, een uitgebreide brief over de situatie te Montfoort.[26] Hij meldde, dat hij grote druk uitgeoefend had op alle rekenplichtigen om verantwoording af te leggen. Verschillende van hen pretendeerden niet te kunnen betalen. De Wees verzucht: "il faut dire, madame, que la difference des officiers est bien grande". Tot de slechte ambtenaren behoorde Gijsbert van Losstadt, "capital officier, lieutenant et superintendent". Hij werd nog hetzelfde jaar vervangen. In deze periode komt één persoon op, die als vertegenwoordiger van het burggrafelijk gezag ter plaatse een bijzonder belangrijke rol zal gaan spelen: Berndt Zas. Zijn familie bekleedde al sinds het begin van de zestiende eeuw door de burggraaf te vergeven ambten. Op 21 april 1584 stuurde deze Berndt Zas aan burggravin Philippotte een in het Frans gestelde brief van elf kantjes, waarin hij haar uitgebreid verslag deed van de situatie te Montfoort.[27] Op 16 september 1588 werd hij door Philippotte en haar man benoemd tot dijkgraaf van de Lekdijk in de Lopikerwaard. Ook het ambt van schout van Montfoort werd aan hem vergeven, maar hij diende te wachten tot de dan vigerende schout was overleden.[28] Dat was het geval in 1596. In 1597 werd hij ook nog eens benoemd tot drost en superintendent.[29] Gedurende bijna veertig jaar was hij dé vertegenwoordiger van de burggraaf in Montfoort.

Het burggrafelijk gezag in de periode 1583-1593.
Rond 1590 vertoonde het bestuur op afstand de eerste zwakke plekken. De memorieheren van de kerk van Montfoort weigerden te voldoen aan het bevel van Philippotte om mee te betalen aan de Latijnse schoolmeester. Als burggravin van Montfoort had zij het benoemingsrecht van deze memorieheren.
Het stadsbestuur van Montfoort, dat belang had bij de betaling, dwong vervolgens de memorieheren de gelden aan de drost te betalen.[30] De memoriegoederen vormden een apart fenomeen in het Montfoort van na de reformatie. De Staten van Utrecht respecteerden over het algemeen het benoemingsrecht van de burggraaf.[31] De zielemissen, die de memorieheren gewend waren te doen konden na de reformatie uiteraard niet meer plaatsvinden, maar hun altaren stonden nog tot 1598 in de kerk.[32] Ondanks het feit, dat de Staten het benoemingsrecht respecteerden, leidde het feit, dat zij zich zagen als heer op het gebied van de religie nogal eens tot aanvaringen met de burggraaf. Hierover later meer.

1593-1627: Philips I, burggraaf uit het huis Merode-Westerlo.

Persoonlijke gegevens over Philips I de Merode en Anna de Merode.
Anna de Merode, dochter van Philippotte van Montfoort en Johan de Merode, bracht de meeste Montfoortse goederen aan het huis Merode-Westerlo. Zij huwde in 1591 met Philips I de Merode, zoon van Johan, vrijbannerheer van Merode en Petershem, en van Margaretha van Pallant, zuster van graaf Floris I van Culemborg en weduwe van graaf Johan Frans van Renneberg.[33] De vader van Philips I de Merode stond aanvankelijk aan de zijde van de opstand.[34] Dit had gevolgen voor de bezittingen van het huis Merode-Westerlo. De burcht Petershem, die in het prins-bisdom Luik lag, werd in 1579 door Parma tijdens het beleg van Maastricht als hoofdkwartier gebruikt, na eerst geplunderd te zijn. In 1587 verzoende Johan de Merode zich met koning Philips II van Spanje.[35] Ook Westerlo had onder oorlogshandelingen te lijden. In de periode 1579 tot 1592 lag het afwisselend in de frontlinie. De burcht werd bezet door de opstandelingen en op 5 juni 1583 door de Spanjaarden ingenomen. Op 5 mei 1591 namen de opstandelingen de burcht wederom in, om hem half juni 1592 definitief aan de Spanjaarden te moeten laten.[36] Johan de Merode overleed op 20 augustus 1601 op zijn kasteel van Petershem.
Al voor zijn dood zou zijn zoon Philips I hem zijn opgevolgd.[37] Door het huwelijk met Anna

Memoriebord van Philips I de Merode (1568-1627) in de St. Lambertuskerk te Westerlo. Het afgebeelde wapen van het geslacht De Merode is in goud met vier palen van keel en een uitgeschulpte zoom van lazuur. Foto E. de Goederen, Linschoten.

de Merode en het overlijden van Philippotte was Philips I de Merode in 1593 in het bezit gekomen van Montfoort en Ham-sur-Heure, goederen die deels definitief niet meer in de frontlinie (Montfoort) lagen en deels in neutraal gebied lagen (Ham-sur-Heure). Aanvankelijk woonden Philips I en zijn vrouw in Ham-sur-Heure. In de periode 1592 tot december 1594 werden hier hun eerste drie kinderen geboren. Na de belegering van Maastricht door Maurits in 1594 hielden de krijgsverrichtingen rond Petershem op. In 1596 en 1597 werden er twee van hun kinderen te Petershem geboren, zodat dit waarschijnlijk als hun woonplaats in deze periode kan worden aangemerkt. In 1598 werd weer een zoon te Ham geboren.[38]
Na de dood van Johan de Merode in 1601 was Westerlo aanvankelijk gemeenschappelijk bezit van diens erfgenamen. In 1606 of 1607 werd er een accoord gesloten, waarbij Philips I het gehele bezit van Westerlo verkreeg.[39] Anna van Merode stierf op 7 maart 1625,[40] Philips I op 19 maart 1627.[41] Na zijn overlijden regelde zijn Montfoortse rentmeester Dirck van Erckel in overleg met drost Berndt Zas en de advocaat Dierhout, dat er te Montfoort zes weken de klokken werden geluid en hij beloofde "ons eerlick in den rouwe te stellen". Hij had ook een blazoen voor het kasteel willen opstellen, maar hij wist niet welke wapenen erop moesten worden afgebeeld.[42]

Contacten tussen stad en burggraaf in de periode 1593-1627.
Contacten vanuit Ham-sur-Heure met Montfoort waren in de eerste periode van het burggraafschap van Philips I de Merode lastig. Als zaakwaarneemster trad daarom zijn moeder op, Margaretha van Pallant, die op het huis IJsselmonde woonde.[43] Vanaf oktober 1594 regelde ze de meest voorkomende zaken. Ze benoemde in dat jaar een predikant en bracht een scheiding aan tussen het gasthuis en het vrouwenhuis. Maar ook nadat de oorlogssituatie contacten vergemakkelijkte bleef ze een belangrijke intermediair. In 1597 benoemde ze schout Berndt Zas tot "castelijn"

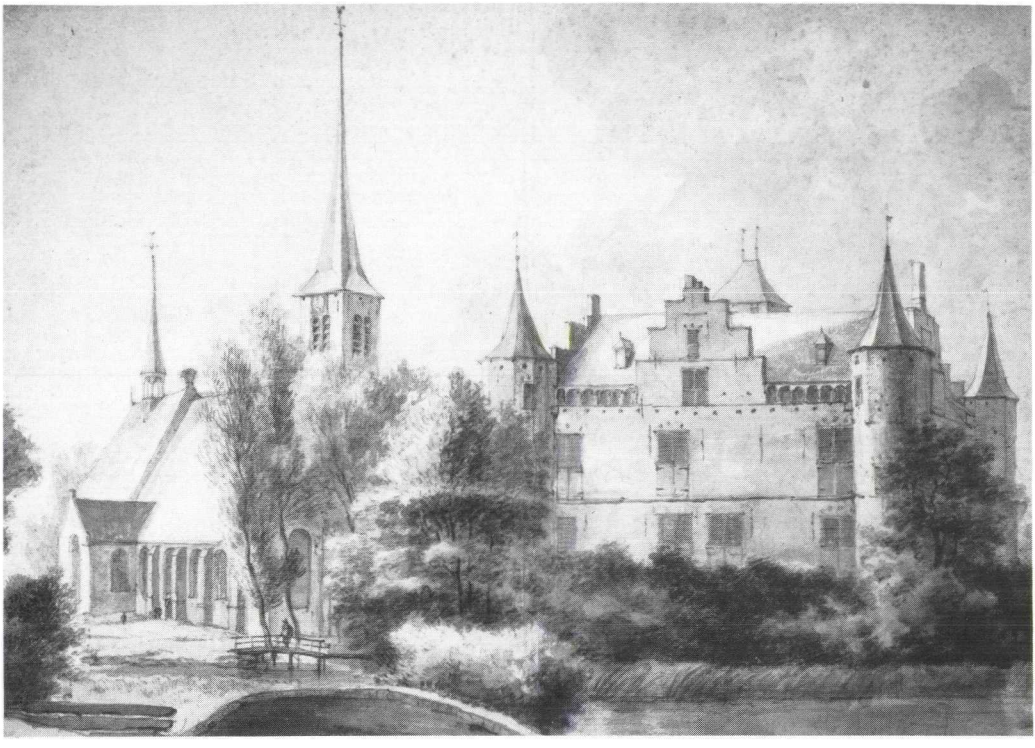

Kasteel IJsselmonde, tekening in oost-indische inkt door R. Roghman, 1646. Vanuit dit kasteel regelde Margaretha van Pallant de Montfoortse aangelegenheden. Gemeentelijke archiefdienst Rotterdam, cat. nr. G 4496.

en superintendent, stelde iemand in het bezit van een vicarie (1605), en keurde de opname van een vrouw in het vrouwenhuis goed. (1611). Zij hield daarbij, zelfs in kleine zaken, rekening met de wensen van haar zoon. Toen het stadsbestuur in 1609 twee eikebomen bij het kasteel wilden laten omhakken om de Hoogeboomsebrug mee te herstellen, wilde ze geen besluit nemen zonder voorkennis van haar zoon "die d selve mogelijck te besigtigen soude hebben". In politieke zaken mengde ze zich niet. Toen het stadsbestuur in 1608 Maurits wilde vragen om ontlast te worden van de ingekwartierde soldaten, die voor grote overlast zorgden, vroeg men haar om een aanbevelingsbrief. Ze weigerde deze te geven.[44] Zij overleed op 16 oktober 1613 op de leeftijd van 71 jaar.[45] Ook door anderen werd Philips de Merode vanaf IJsselmonde op de hoogte gehouden. Zijn gemachtigde Gisb. d'Arguel schreef hem in 1609 vanaf IJsselmonde over de verhuur van de domeinen te Montfoort en de inbreuk, die inwoners van het land van Montfoort maakten op het molenrecht. Voorts hield hij de burggraaf op de hoogte van politieke ontwikkelingen.[46] Ook nadat de moeder van burggraaf Philips I was gestorven bleef IJsselmonde van belang voor het beheer van de Montfoortse goederen. In de jaren 1617-1618 was het de secretaris van de burggraaf, Martin van Panhuijsen, die vanaf IJsselmonde de Montfoortse belangen behartigde, en in de jaren daarna gebeurde dit door Hendrik van der Schoot, agent van de burggraaf. Van groot belang voor het stadsbestuur van Montfoort was het feit, dat het Montfoortse archief van de burggraaf zich op IJsselmonde bevond. Daarin lagen ook de oude Montfoortse privileges.

Met name de tolprivileges bleek men nogal eens nodig te hebben, en daartoe moest men zich dan ook tot IJsselmonde wenden.[47] Over het overkomen van de burggraaf naar Montfoort zijn in de periode voor 1606 slechts sporadische vermeldingen. In juni 1594 was hij te IJsselmonde en op 9 december 1595 te Montfoort, vanwaar hij doorreisde naar IJsselmonde, waar hij op 1 januari 1596 nog was.[48] In de periode 1606 tot en met 1615 kwam hij bijna ieder jaar naar Montfoort, daarna lijken de bezoeken zich om de twee à drie jaar te hebben voltrokken.[49] Als hij niet in Montfoort was, dan reisde hij meestal toch naar IJsselmonde, en regelde van daar uit Montfoortse zaken.

In Montfoort verbleef hij meestal in het huis van de rentmeester Nicolaas van Erckel - in 1617 opgevolgd door zijn zoon Dirck - of in dat van drost Berndt Zas, die zich op de voorburcht van het kasteel bevonden.[50] In de hoofdburcht kon hij niet verblijven, want deze stond immers volledig leeg. Het stadsbestuur bood hem gewoonlijk bij monde van de burgemeesters een hoeveelheid Franse en/of Rijnse wijn aan. Meestal ging dit om een halve aam (ongeveer 77,5 liter), soms minder. De kosten hiervan beliepen meestal niet meer dan dertig gulden.[51] De rentmeester zal hem ook van eten hebben voorzien.[52] De bezoeken van de burggraaf duurden slechts enkele dagen. In deze tijd besprak hij de problemen, die niet langs schriftelijke weg waren geregeld, met drost, rentmeester en stadsbestuur. Zeer incidenteel regelde hij dan ook zaken, die voor de stad van groot belang waren. Zo nodigde hij in 1613 te Montfoort gedeputeerden van de Staten uit, om te praten over het aanleggen van een vaart van Montfoort naar Linschoten. De stad Montfoort hechtte zeer aan een dergelijke verbinding, omdat daarmee scheepvaartverkeer met Amsterdam mogelijk zou worden. De burggraaf verwelkomde de gedeputeerden, reed met hen mee naar Linschoten om het beoogde traject te inspecteren, en tracteerde hen daarna op een maaltijd in de hoofdburcht. Drost Berndt Zas leende hem daarvoor de meubels, het servies en het linnengoed.[53] Deze vaart werd uiteindelijk in 1617 aangelegd. De burggraaf droeg hierin voor 1200 gulden bij.[54] Bij aanwezigheid van de burggraaf in Montfoort kwamen er soms andere aanzienlijke personen. Zo werd hij in 1615 in Montfoort opgezocht door Floris II, graaf van Culemborg, aan wie hij door zijn moeder verwant was. In 1618 was hij in het gezelschap van de graaf van Isenburg. Bij die gelegenheid nodigde hij drost Berndt Zas met één van de twee burgemeesters van Montfoort en de secretaris van Montfoort te eten. Die op hun beurt lieten speelman Gerrit Valkoneth komen 'om waet te speelen ende t geselschap te vermaecken".[55]

Gevelsteen uit 1599 in een van de torens van het kasteel Ham-sur-Heure, met afbeelding van de wapens van Philips I de Merode (links) en Anna de Merode (rechts). In het tweede en derde kwartier van het wapen van Anna de Merode zijn de Montfoortse molenijzers opgenomen. Foto C.G.M. Noordam, Utrecht.

De directe contacten tussen Montfoort en burggraaf Philips I zijn dus niet erg intensief geweest. In de eerste periode van zijn burggraafschap was IJsselmonde het aanspreekpunt. Later was er ook rechtstreeks contact, maar dit beperkte zich tot ten hoogste éénmaal per jaar. Daarnaast werd correspondentie uitgewisseld middels boden.

Het burggrafelijk gezag in de periode 1593-1627.

Direct na verkrijging van het burggraafschap van Montfoort verklaarde Philips I de Merode de "oude policien, vrijheijden en liberteijten" van Montfoort te zullen respecteren.[56] Deze gebruikelijke formule had echter weinig betekenis meer. In de tweede helft van de zestiende eeuw was de algehele politieke situatie zo veranderd, dat de burggraaf van Montfoort niet meer in de positie was om ergens inbreuk op te kunnen maken. In feite diende hij ondergraving van zijn eigen positie te vrezen. De losse band met Montfoort vergemakkelijkte inbreuken op zijn bevoegdheid. Enerzijds waren die het gevolg van het optreden van de Staten van Utrecht, die zich - als hoogste overheid van Utrecht - een deel van die bevoegdheden toeëigenden, anderzijds van het stadsbestuur van Montfoort. Het stadsbestuur, dat op last van de Staten de hervormde godsdienst diende aan te hangen, zag in de band met de verre heer steeds meer een formeel gegeven, dat waar nodig werd gerespecteerd, maar waarbij ondertussen eigen belangen voorop dienden te staan. De eerste aantasting van het burggrafelijk gezag ligt op het gebied van de religie. Op 7 juli 1594 bepaalden de Gedeputeerde Staten op een verzoek daartoe van het stadsbestuur, dat de magistraat voortaan de administratie van de pastoriegoederen zou hebben.[57] De opbrengsten hiervan mochten zij gebruiken voor het onderhoud van de pastorie, de koster en de Latijnse en Duitse schoolmeester. En passant werd ook bepaald dat voor het aanstellen of ontslaan van predikanten goedkeuring van de Staten of van hun gedeputeerden nodig was.[58] In 1598 speelde de eerder genoemde vergeving van een vicarie door de Staten van Utrecht, en de last tot verwijdering van altaren uit de kerk.[59] Het zijn accenten, die in het licht van eerdere bepalingen van de Staten op het gebied van de religie en het beheer van de geestelijke goederen voorspelbaar zijn. Ze leidden dan ook niet tot grote commotie.[60] Anders lag het met de memoriegoederen. De bezitters daarvan, de memorieheren (vicarissen), moesten hun belangen verdedigen tegen de burggraaf, die zich op zijn patronaatsrecht beriep, tegen het stadsbestuur, dat de inkomsten van die goederen voor het onderhoud van de kerk wilde gebruiken, en tegen de Staten van Utrecht, die argwanend keken of de regels niet werden overtreden. In 1613 bepaalde de burggraaf, dat de goederen, die aan de vicariën behoorden, slechts voor een periode van zes jaar verhuurd mochten worden. De memorieheren verzetten zich hiertegen en beriepen zich hierbij zowel op een uit 1511 stammend reglement voor het beheer van de memoriegoederen, als op bepalingen van de Staten van Utrecht, die zeiden, dat de collatie (vergeving) van vicariën was toegestaan, mits men zich richtte naar de oude statuten.[61]

In 1622 won het stadsbestuur van Montfoort informatie in over de aard van de memoriegoederen. Ze droegen aan gedeputeerden van de Staten documenten over, waaruit zou moeten blijken, dat verschillende memorieheren zonder rechtsgrond slag beneficiën (kerkelijke goederen en inkomsten) bezaten. Zij kaartten dit aan buiten de burggraaf en zijn vertegenwoordigers om.[62]

Berndt Zas hield de burggraaf schriftelijk op de hoogte van deze kwestie, en meldde op 23 november 1623 dat hij de burgemeesters hun voornemen met betrekking tot de memoriegoederen niet uit het hoofd kon praten.[63] Kort daarop vroeg het stadsbestuur aan de Staten om de memoriegoederen te mogen gebruiken voor de reparatie van de kerk en de pastorie. Gealarmeerd schreven daarop Berndt Zas, Freijs van Dolre en Dirck van Erckel vanuit Utrecht hierover aan de burggraaf. Zij meldden, dat het stadsbestuur zelfs de tienden zou willen aanspreken, die de burggraaf als patroon van de kerk genoot. Zij vonden dit een ernstige aantasting van de rechten van de burggraaf en adviseerden hem zelf over te komen.[64] Philips I van Merode legde de behartiging van zijn belangen in handen van zijn advocaat bij het hof van Utrecht, Dierhout. De magistraat en de kerkmeesters van Montfoort bewerkten ondertussen zowel de

burggraaf als de Staten. Aan de burggraaf schreef men geen inbreuk te willen maken op zijn rechten, het ging immers om de goederen van de afzonderlijke memorieheren, en aan Gedeputeerde Staten vroeg men om de memorieheren en de burggraaf hun rechten te laten bewijzen. Medio 1624 voerde de magistraat een gesprek met de burggraaf, waarbij men tot overeenstemming leek te zijn gekomen, maar later meende men te kunnen constateren, dat de burggraaf toch weer de kant van de memorieheren koos.

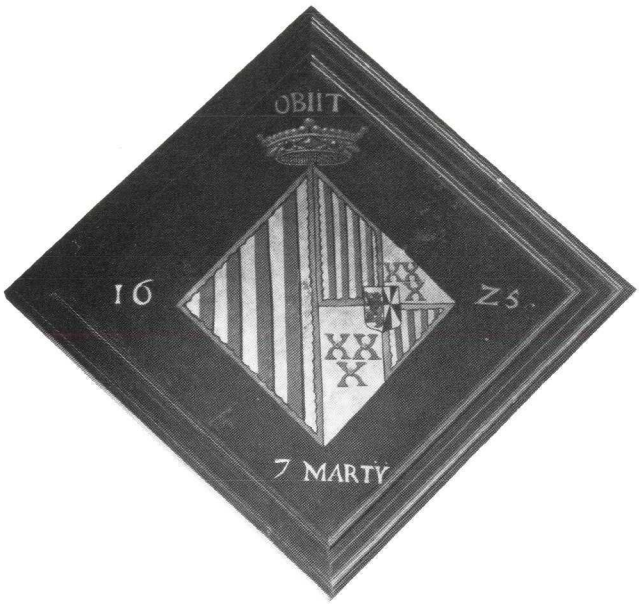

Memoriebord van Anna de Merode in de St. Lambertuskerk te Westerlo. In het wapen bevinden zich elementen van Merode, Solre-sur-Sambre en Montfoort (de molenijzers). Foto E. de Goederen, Linschoten.

Gedeputeerde Staten verordonneerden vervolgens een comparitie van alle partijen om in het conflict te bemiddelen, Daarop stelde de burggraaf op 7 juli 1624 een 'acte van belofte' op, waarin stond, dat in voorkomende gevallen ook de memorieheren een bijdrage dienden te leveren.[65] Van de andere kant zouden zij vertegenwoordigd zijn bij het afhoren en sluiten van rekeningen van de kerkfabriek. Financiële belangen van de burggraaf waren hiermee niet gemoeid. De mogelijkheid om vertrouwelingen te begunstigen met een vicarie bleef in stand. De gevolgen waren dus nogal beperkt te noemen.
Ondertussen had zich echter een veel ernstiger inbreuk op de rechten van de burggraaf met betrekking tot de magistraatsbenoeming voorgedaan. Jaarlijks werden op 2 februari twee burgemeesters en zeven schepenen benoemd door de drost uit naam van de burggraaf. De rol van Berndt Zas was daarbij cruciaal. Hij combineerde verschillende functies. Als drost was hij verantwoording schuldig aan de burggraaf. Maar hij was tevens schout, weliswaar aangesteld door de burggraaf, maar onderworpen aan de regelgeving, die de Staten ten aanzien van het schoutambt hadden opgesteld. In 1610 verzochten de Staten hem erop te letten, dat uitsluitend magistraatspersonen van de hervormde religie werden benoemd, daarbij vermeldend: "sonder dat wij de Ambachtsheer van Montfoort ofte ymandt anders prejudiceren willen in syn gerechtigheyt". In feite maakte men toch inbreuk op de rechten van de burggraaf, want aan Berndt Zas werd tevens verzocht de namen van de te benoemen personen van te voren aan de Gedeputeerde Staten toe te zenden.[66]

Berndt Zas werd hier door de Staten als schout aangesproken op iets wat hij in zijn functie van drost zou moeten doen. En over deze laatste functie hadden de Staten nu juist geen zeggenschap. Dit louter meedelen van de namen evolueerde in enkele jaren tijd tot een feitelijk goedkeuringsrecht (approbatie). Berndt Zas heeft hier waarschijnlijk mee geworsteld. Weigeren kon hij niet goed, maar gevolg geven aan de oproep betekende het maken van inbreuk op de rechten van de burggraaf, welke rechten hij nu juist diende te verdedigen. In 1611 liet hij de zaak op zijn beloop, maar in 1612 herinnerden de Gedupeerde Staten hem aan zijn verplichting. Voor de benoeming van 1613 zou plaatsvinden stuurde hij dan de namen op, maar pas enkele dagen van te voren, zodat Gedeputeerde Staten geen tijd hadden om erover te kunnen beraadslagen. Deze hadden waarschijnlijk genoeg van het gedoe, want ze zetten Berndt Zas voor het blok met de bepaling dat het stadsbestuur in 1613 hetzelfde zou zijn samengesteld als in 1612. De drost gaf toe. Vanaf dan stuurde hij ieder jaar ruim van te voren een nominatie voor het nieuwe stadsbestuur toe aan Gedeputeerde Staten, die deze van hun approbatie voorzagen. Als teken van hun greep op de gang van zaken brachten ze incidenteel een kleine wijziging aan.[67] Wellicht heeft de burggraaf nooit geweten, dat hij op deze wijze in zijn recht werd beknot. De benoemingen werden immers in zijn naam afgedaan door de drost, en verder had niemand er belang bij hem op de hoogte te stellen. Het minst van al wel het stadsbestuur, dat alleen maar content kan zijn geweest met deze greep van de Staten op de samenstelling van het stadsbestuur. Datzelfde stadsbestuur was immers vertegenwoordigd in die Staten, en het zal deze constructie als een versteviging van haar positie ten opzichte van de burggraaf hebben opgevat.
De periode 1593-1627 geeft op belangrijke punten een uitholling van het burggrafelijk gezag te zien. Dit artikel maakt, dat de geschetste conflicten nogal worden uitvergroot. Er dient echter op gewezen te worden dat voor het stadsbestuur van Montfoort kwesties als de positie van de kleine steden in de Staten van Utrecht, de inkwartiering van soldaten, en gewestelijke belastingen doorgaans een veel grotere rol speelden.

De vermogenspositie van burggraaf Philips I.

Richardson meldt, dat Philips I bij zijn overlijden een vermogen van meer dan 600.000 francs naliet, en geen schulden had.[68] Vanuit het beperkte perspectief van de Montfoortse bronnen kan niet veel worden gezegd over de algehele vermogenspositie van Philip I. Toch kunnen bij dit rooskleurige beeld vraagtekens worden gezet. Er rijst een beeld van aanvankelijk gezonde financiën, die echter langzaam achteruit gegaan zijn. In 1602 bedroeg de gehele uitgaaf van de Montfoortse domeinen afgerond 10.496 gulden, en de ontvangst 24.530 gulden, hetgeen een behoorlijk batig saldo opleverde. In 1611 waren de uitgaven flink gestegen, tot 15.324 gulden en de ontvangsten waren gedaald tot 14.496 gulden, hetgeen een klein nadelig saldo oplevert. In 1635, acht jaar na het overlijden van Philips I, was er weliswaar weer een batig saldo over dat jaar, maar het nadelige saldo over de voorgaande jaren bedroeg tesamen maar liefst 28.530 gulden.[69] Een van de oorzaken hiervan is wellicht de aankoop van het eigendomsrecht van de Westerlose rechten en goederen in 1617, die de Merode's tot dan toe in erfpacht hadden van de kapittelen ten Dom en Oudmunster te Utrecht. De koopprijs bestond uit een jaarlijkse losrente van 1000 gulden, losbaar met 25.000 gulden.[70] Voor de betaling van deze som werden enige Montfoortse goederen in hypotheek gegeven.[71] Nog in 1643 werd een proces gevoerd over de afkoopsom.[72] Een andere oorzaak is wellicht gelegen in erfrechtelijke kwesties, die later een prominente rol gaan spelen. Meer omvangrijk onderzoek zal hierin inzicht moeten verschaffen. Dat de constatering van Richardson te optimistisch was, moge blijken uit het volgende: op 10 augustus 1647 leende de toenmalige burggraaf Ferdinand-Philips 8000 gulden van de rentmeester van zijn Montfoortse goederen om schulden te voldoen, die door zijn grootvader - lees: Philips I - waren gemaakt.[73] Geheel schuldloos kan het tijdperk van Philips I dus niet ten einde zijn gekomen.

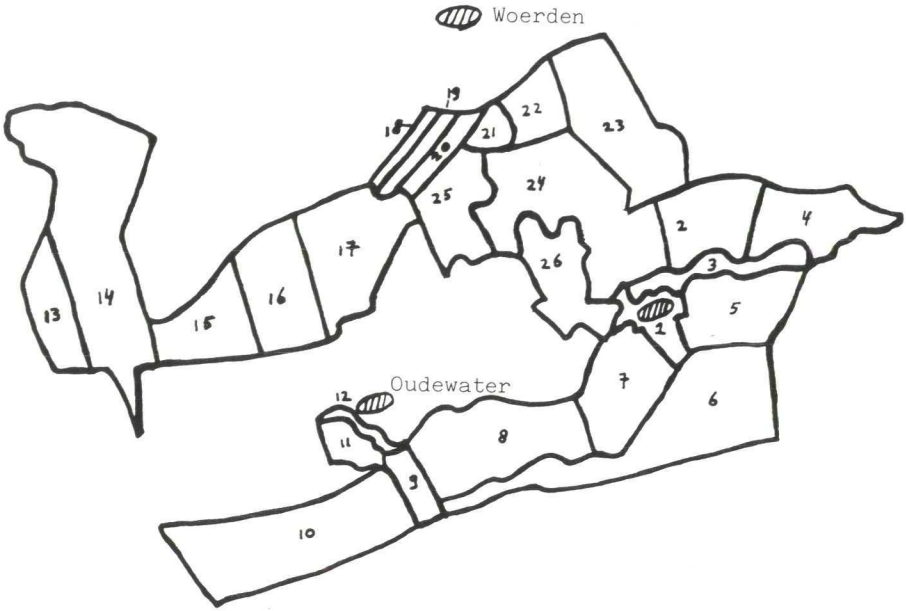

Het maarschalkambt van Montfoort in de periode na 1546 (ook: Land van Montfoort). De Hollandse heerlijkheden van de burggraaf van Montfoort behoorden niet tot het maarschalkambt. Voor zover ze er aan grensden werden ze meestal wel tot het Land van Montfoort gerekend.

1. *Montfoort, stad en vrijheid*
2. *Mastwijk*
3. *Uiterdijken van Mastwijk*
4. *Achthoven*
5. *Heeswijk*
6. *Blokland*
7. *Kort-Heeswijk*
8. *Willeskop*
9. *Rateles*
10. *Hoenkoop*
11. *Dijkveld*
12. *IJsselvere (ook: 't Veer)*
13. *Oukoop*
14. *Lange weide*
15. *Ruige weide*
16. *Papekop*
17. *Diemerbroek*
18. *Vlooswijk Westenrijk (ook: 't Oude Vlooswijk)*
19. *Vlooswijk Oostenrijk (ook: Vlooswijk in Kromwijk)*
20. *Kromwijk*
21. *Wulverhorst*
22. *Polanen*
23. *Cattenbroek*
24. *Linschoten*
25. *Linschoterhaar (ook: de Haar)*
26. *Schagen en den Eng.*

1627-1638: burggraaf Philips II van Merode.

Persoonlijke gegevens over Philips II.

Philips II de Merode, zoon van Philips I en Anna de Merode, werd op 21 december 1594 te Ham-sur-Heure geboren. Zijn oudste broer kwam als militair om het leven. De daarmee tot erfopvolger geworden Philips II, die eveneens een militaire carrière had nagestreefd, verliet het leger en huwde op 8 november 1621 met Bona de Barbançon.[74] Ter gelegenheid van zijn huwelijk werd hij waarschijnlijk begiftigd met Westerlo.[75] Op 20 mei 1626 werd hij door koning Philips IV van Spanje tot markies van Westerlo benoemd.[76] Met de dood van zijn vader, in 1627, erfde hij ook de Montfoortse bezittingen. Petershem en IJsselmonde kwamen aan zijn broer Florens (ook wel: Florent, Floris), Ham-sur-Heure kwam aan zijn andere broer.[77] Philips II de Merode overleed op 27 maart 1638 te Leuven.[78] Zijn vrouw hertrouwde met Arnold Scheffart de Merode-Clermont.[79]

Contacten tussen stad en burggraaf in de periode 1627-1638.

Rentmeester Dirck van Erckel schreef op 20 juni 1627 aan de nieuwe burggraaf, dat deze bij zijn komst in zijn huis kon logeren "of achter opt casteel", maar "achter op het huys is het gans ledich van meubelen, ende is noch linnen, noch tinnen, noch yetwes om te kunnen gebruycken".[80] Philips II vond echter dat jaar geen gelegenheid om "herwaerts over" te komen.[81] De mededeling over de leegstand van het kasteel was overbodig, want Philips II kende de situatie ter plaatse. Op 23 november 1615 hadden zijn ouders hem het huis genaamd 'Montfoort', gelegen aan de Nieuwegracht te Utrecht, getransporteerd, samen met 44 morgen land gelegen onder Achthoven. Zij deden dit om "den selven commende tot behoerlicken ouderdom eenich provicioneel onderhoudt te geven".[82] Hij was deze goederen in datzelfde jaar gaan bekijken en had daarbij tevens Montfoort bezocht in het gezelschap van de heer van Brederode en de heer van Clotingen.[83] In 1627 kwam in zijn plaats zijn broer, Florens.[84] Pas in augustus van dat jaar daarop bezocht hij zelf Montfoort. Omdat hij op dat moment pas zijn officiële entree in Montfoort maakte als burggraaf, stelde Berndt Zas het stadsbestuur voor hem een geschenk aan te bieden ter waarde van 1000 gulden. Dit geld diende te worden opgebracht door de grondeigenaren in het Land van Montfoort. Aangezien dit ongeveer 4000 morgen groot was, moest een omslag van 5 stuivers per morgen genoeg zijn.[85] Het stadsbestuur ging accoord. Men besloot wel de Staten van Utrecht om toestemming te vragen, maar ook deze gingen accoord. Berndt Zas en stadssecretaris Cortenes reisden vervolgens naar Den Haag, Delft en Rotterdam om te proberen een "antiquiteit van een juweel" te kopen, om deze aan de burggraaf en burggravin te schenken "opder incompste van haer heerlickheijt der stede ende lande van Montfoort". Het lukte hen echter niet iets "cierlijcx" te krijgen, en ze keerden onverrichterzake terug.[86] Of ze alsnog een geschikt geschenk hebben kunnen kopen is niet overgeleverd.

De burggraaf werd bij zijn komst in 1628 vergezeld door zijn vrouw, en door zijn oom Justinus van Nassau met diens vrouw Anna de Merode.[87] Het stadsbestuur bood de burggraaf 139 kannen Franse wijn aan, en zijn vrouw drie kannen van een lichtere wijnsoort.[88] Bij een bezichtiging van het stadhuis werd hij op wijn en banketwaren getracteerd. De heren Strick en Van Hardenbroek, leden van de Staten van Utrecht, bezochten hem tijdens zijn verblijf in Montfoort.[89] In zijn functie van erfdijkgraaf van de Lekdijk in de Lopikerwaard bezocht hij ook het dijkcollege van de Lopikerwaard te Jaarsveld, alwaar een groot feest voor hem en zijn gezelschap werd aangericht.[90] Na dit indrukwekkende eerste bezoek is hij nog slechts éénmaal, in 1632, te Montfoort.[91] De grote schulden, die hem later kwellen, en de vele conflicten met het stadsbestuur zullen hem niet naar een bezoek aan Montfoort hebben doen uitkijken. De zaken in Montfoort werden verder voor hem geregeld door zijn rentmeester Dirck van Erckel, zijn agent-generaal Hendrick van der Schoot, zijn secretaris Engelbert Meughens, en zijn advocaat aan het hof van Utrecht, mr. Pieter Dierhout. Berndt Zas, kort tevoren nog de machtigste man van Montfoort, viel in ongenade en werd voortaan gepasseerd. Wat de reden daarvan was, is niet helemaal duidelijk.[92] Wellicht heeft de burggraaf zijn gebrek aan loyaliteit in de kwestie van de benoeming van de magistraat ontdekt. De magistraat van Montfoort en de Gedeputeerde Staten van Utrecht kwamen op voor Berndt Zas.

De magistraat verleende hem op 18 december 1633 een akte, waarin zijn grote verdiensten voor de stad werden geroemd. Men vermeldde, dat hij door "eenige quaatgunstige ofte misverstand" in de 'quade gratie' van de huidige burggraaf is geraakt. Enkele dagen daarna schreven de Gedeputeerde Staten van Utrecht aan Philips II een brief met het verzoek Berndt Zas in zijn functie te handhaven en zijn hoge ouderdom en "tegenwoordige sobere conditie" in aanmerking te nemen. Het was tevergeefs. Al op 25 november was Godschalk van Halmale door de burggraaf tot zijn superintendent benoemd. Op 28 december daaropvolgend liet deze zijn benoemingspapier zien in de vergadering van het stadsbestuur. Berndt Zas, aanwezig in zijn functie van schout, maakte de man, die hem ook al had afgelost in zijn ambt van dijkgraaf van de Lopikerwaard, zware verwijten: "Ick en hadde u nyet toevertrout, monsieur Halmale, dat ghij een out man

Memoriebord van Philips II de Merode (1594-1638) in de St. Lambertuskerk te Westerlo. Foto E. de Goederen, Linschoten.

van omtrent een en tseventich jaeren, die vijff of ses en dertich jaeren het selve officie heeft bedient, 't selve hem sout ondercroepen hebben". Van Halmale ging daar niet op in: "ick comme daer om hyer niet, t'ys genouch, dat ick aen u.e. de commissie hebbe vertoent". Berndt Zas riep hem nog toe, dat de Staten van Utrecht hierover een brief hadden geschreven aan de burggraaf, maar het mocht niet baten. Ook het feit, dat de magistraat in een brief aan de Staten Van Halmale probeerde zwart te maken door hem te omschrijven als een "formeel papist" had geen effect. De Staten hadden over het ambt van superintendent geen zeggenschap.[93] Berndt Zas bleef overigens schout. Dat ambt was voor de burggraaf slechts afkoopbaar met 1000 pond. De financiële staat liet het zonder noodzaak opbrengen van een dergelijke som niet meer toe. De directe contacten tussen Montfoort en Philips II zijn in deze periode dus uiterst beperkt geweest. De belangrijkste intermediair, Berndt Zas, raakte in ongenade. De burggraaf regelde zijn zaken via personen uit zijn eigen omgeving, zoals Hendrick van der Schoot. Toch speelden ook oude getrouwen uit Montfoort en Utrecht, zoals Dirck van Erckel, Godschalck van Halmale en mr. Pieter Dierhout een belangrijke rol in de contacten. Het stadsbestuur correspondeerde echter ook rechtstreeks met de burggraaf.

Het burggrafelijk gezag in de periode 1627-1638.

Vanaf het begin lijkt Philips II van plan geweest te zijn de puntjes op de i te zetten. Tijdens zijn verblijf in Montfoort in 1628 liet hij de door hem benoemde ambtenaren opnieuw de eed van trouw zweren. Dit gebeurde echter niet ten overstaan van hemzelf, maar ten overstaan van zijn agent Hendrick van der Schoot.[94] Wellicht moest dit de positie van Van der Schoot als zaakwaarnemer versterken.

Het stadsbestuur stelde zich echter ten opzichte van de vertegenwoordigers van de burggraaf uiterst minimalistisch op. Men wenste zich niets te laten vertellen. Conflicten over de herbouw van de in 1629 afgebrande kerk, over de benoeming van de magistraat, de vervanging van Berndt Zas, en over het afhoren van de stadsrekeningen zijn uitingen van een zeer moeizame relatie. Voor de kerk, die op 28 maart 1629 samen met meer dan 70 huizen in vlammen opging, vroeg het stadsbestuur aan de burggraaf hulp bij de wederopbouw. Deze gaf toestemming tot

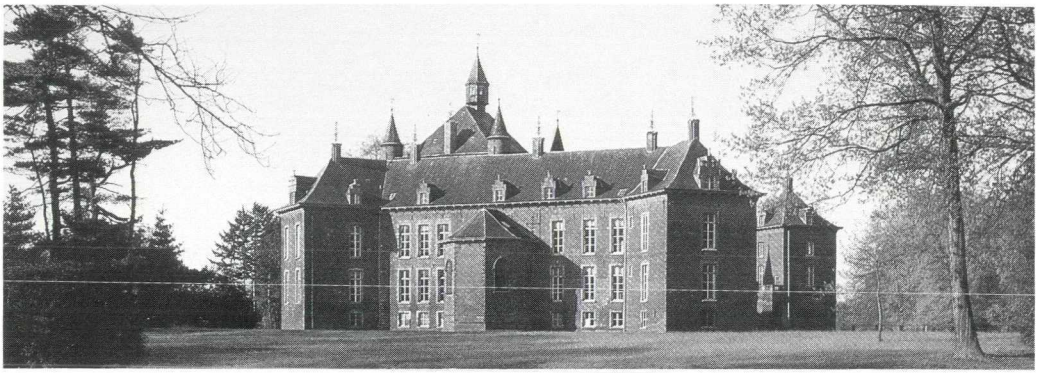

Het kasteel te Westerlo, thuisbasis van de burggraven van Montfoort in de periode na 1601. Het kasteel is nog steeds in bezit van de familie De Merode.

verkoop van landerijen van de kerkfabriek ter bekostiging van de restauratie. Het stadsbestuur raadpleegde intussen juristen te Utrecht over de vraag hoe men (alweer) de goederen van de memorieheren te gelde zou kunnen maken.[95] Vervolgens stelde men, zonder de burggraaf te raadplegen, een bestek op voor de herbouw van de kerk. Philips II voelde zich aangetast in zijn positie als patroon van de kerk. Hij herinnerde het stadsbestuur aan de door hem afgelegde eed, en verbood hen iets te doen in deze zonder zijn voorkennis. Wanneer het toch zou gebeuren, dan zou hij optreden "ter conservatie van onsse authoriteit".[96] Hij kreeg zijn zin. Rentmeester Dirck van Erckel ging ook de financiën voor de wederopbouw van de kerk beheren, en Godschalck van Halmale, Willem van Duysel en Harman van Hollandt gingen als gecommitteerden van de burggraaf samen met de kerkmeesters de herbouw regelen. De burggraaf droeg ook zelf in financiële zin bij aan de herbouw van de kerk.[97]

Tegelijkertijd speelden echter nog de andere genoemde conflicten. Een maand nadat de burggraaf in 1632 Montfoort had bezocht, ontbood Hendrick van der Schoot de magistraat op het kasteel om de stadsrekening af te horen. Het stadsbestuur liet weten hier niet op in te gaan, omdat men niet gewend was op iemands bevel ergens te verschijnen. Voorts deelde men mee, dat men slechts éénmaal per jaar in de "Wetcammer" van het kasteel kwam als de magistraat vernieuwd moest worden. Tevens liet men fijntjes weten, dat als de heer Van der Schoot iets had mee te delen, men hem dan graag audiëntie zou verlenen. De volgende dag ging Van der Schoot de vergadering van het stadsbestuur binnen en liet zijn machtiging tot het afhoren van de rekening zien. Het stadsbestuur verklaarde daarop, dat de rekeningen tot aan de datum op het stuk door Berndt Zas moesten worden afgehoord.[98] Berndt Zas stond voor de burggraaf echter toen al buiten spel. Natuurlijk had hij als drost de rekeningen moeten afhoren, maar de burggraaf passeerde hem eenvoudig. Van der Schoot vertrok kort daarop naar het zuiden, het meningsverschil over de rekeningen bleef nog even onopgelost. Het volgende conflict diende zich echter alweer aan. Na de jaarwisseling van 1633 moest de nieuwe magistraat benoemd worden. Ook dit wilde de burggraaf niet meer in handen laten van Berndt Zas. Eind december 1632 gelastte hij de magistraat de nominatie voor het nieuwe stadsbestuur voortaan te doen aan mr. Pieter Dierhout. Het stadsbestuur ging daarop advies inwinnen in Utrecht. Waarschijnlijk heeft men geen nominatie verstuurd, want begin 1633 gelastte de burggraaf, die op bezoek naar Ham-sur-Heure was vertrokken, zijn rentmeester Dirck van Erckel hetzelfde stadsbestuur als van het afgelopen jaar ook voor het nieuwe jaar te benoemen.[99]

Dit was een doordachte zet, want de tegenstand van de zittende magistraat zal erdoor verminderd zijn. De Gedeputeerde Staten van Utrecht kregen er echter lucht van "in wat forme de heer burchgrave is pogende voortaen te procedeeren in het stellen van de magistraet". De burgemeesters werden naar Utrecht geroepen en dienden de aanschrijving uit 1610 betreffende de approbatie

van de magistraat mee te nemen.[100] Naar aanleiding van dit bezoek werd door het provinciaal bestuur aan Berndt Zas geschreven, dat nog steeds niet de namen van de magistraat waren overgeleverd "alvorens die in officio te stellen naer gewoente". Hij werd gelast dit alsnog te doen daar anders maatregelen tegen hem zouden worden genomen. Op 22 februari 1633, twintig dagen later dan normaal, benoemde Dirck van Erckel de magistraat. Ter gelegenheid hiervan werden 36 kannen wijn gedronken. Pas daarna stuurde Berndt Zas, die in deze werkelijk niets meer had in te brengen, de lijst met namen naar Gedeputeerde Staten. Deze keurden de lijst goed, ondanks "abuys en disorde daarinne bevonden".[101] De kwestie eindigde in een gelijkspel. De Gedeputeerde Staten handhaafden weliswaar hun approbatierecht, maar de burggraaf passeerde Berndt Zas en slaagde erin de benoeming door een andere gemachtigde te doen plaatsvinden. Berndt Zas verloor de facto zijn positie als drost en superintendent.
Aan het eind van dat jaar werd hij, zoals eerder verhaald, dan ook formeel uit die functies gestoten. De kwestie van het afhoren van de rekening sudderde ondertussen nog even door. Dirck van Erckel werd met de advocaat Richard van Coesvelt gemachtigd om de rekeningen af te horen. De magistraat won over deze kwestie juridisch advies in. Naar aanleiding daarvan besloot het stadsbestuur het been stijf te houden en zelf de rekeningen af te horen. Wel mochten van Erkel en Van Coesvelt daarbij aanwezig zijn. De kwestie verloor aan belang door het ontslag van Berndt Zas. De eerstvolgende rekening werd in 1635 afgehoord door de opvolger van Berndt Zas, Godschalck van Halmale.
De conclusie moge zijn, dat Philips II waarschijnlijk scherper dan zijn voorganger heeft gezien, dat zijn gezag in Montfoort onderhevig was aan erosie. Hij heeft daar dammen tegen opgeworpen, met het gevolg, dat zijn bevoegdheden niet verder zijn afgekalfd. Waar deze bevoegdheden al waren aangetast, heeft hij echter geen herstel kunnen bewerkstelligen.
Bij het overlijden van Philips II in 1638 verschilt in dit opzicht de situatie niet wezenlijk van die van het tijdstip van zijn aantreden in 1627.

*Overblijfsel - waarschijnlijk de vroegere kapel - van de burcht Petershem (ook: **Petersheim, Pietersheim**) te Lanaken. De burcht is in 1721 spontaan ingestort en sindsdien niet meer opgebouwd. Foto C.G.M. Noordam, Utrecht.*

De vermogenspositie van burggraaf Philips II.

De financiële positie van Philips II was bij zijn aantreden waarschijnlijk slechter dan verschillende auteurs hebben aangenomen. Op de eerste plaats was de situatie van de Montfoortse domeinen niet al te rooskleurig. Op 20 april 1627 gaf Dirck van Erckel, rentmeester van de Montfoortse domeinen, aan de burggraaf een overzicht van de stand van zaken.

Hij had nog 7000 gulden in kas, maar tegelijkertijd waren er nog maar liefst 500 morgen land niet verhuurd, en er werd zeer slecht betaald. In juni van dat jaar betaalde hij enkele hem door Philips II toegezonden wissels, waardoor zijn liquide middelen daalden tot 4000 gulden. Van Erckel deed zijn best om achterstallige betalingen te innen, maar de financiële situatie van de debiteuren maakte, dat processen weinig zin hadden.[101] Philips II kon echter weinig oog hebben voor de specifieke Montfoortse problemen. Zijn geldzorgen noopten hem al in 1628 bij Montfoortse en Utrechtse vertrouwelingen 22.000 gulden te lenen. De jaarlijkse rentebetalingen hiervan, 1320 gulden, werden ten laste gebracht van de rentmeestersrekening van Montfoort. In 1630 en 1631 werden er op grote schaal landerijen verkocht in de rond Montfoort gelegen polders. De opbrengst hiervan bedroeg meer dan 132.000 gulden. Hiermee werd onder meer een schuld van 31.439 gulden gedelgd, die op de Montfoortse goederen drukte. Ook in 1634 werden weer landerijen in het Land van Montfoort verkocht.[103] Zoals eerder vermeld gaf de rentmeestersrekening van Montfoort over 1635 een positief saldo te zien, maar bedroegen de nadelige saldi van de voorgaande rentmeestersrekeningen dan meer dan 28.000 gulden. De Montfoortse bronnen zijn op zich te beperkt om inzicht te verschaffen in de algehele vermogenspositie van de burggraaf. Ze zijn echter een goede indicatie voor de benarde positie, waarin deze zich bevond. Door de verkoop van een deel van zijn goederen teerde hij zwaar in op zijn vermogen, een ander deel werd verhypothekeerd als onderpand van leningen. Voor het vaststellen van de oorzaken van de slechte financiële positie van Philips II is breder onderzoek nodig.

Erfrechtelijke kwesties hebben in ieder geval een rol gespeeld.[104]

1638: het korte interregnum van Florens.

Florens, broer van burggraaf Philips II, werd op 20 december 1598 te Ham-sur-Heure geboren. Van zijn vader erfde hij onder meer Petershem en IJsselmonde. Van zijn tante Johanna erfde hij Abbenbroek en Velgersdijk. In 1624 trouwde hij met Anna Maria Sidonia, dochter van graaf Maximiliaan van Bronkhorst, Batenburg en Stein. Door de dood van zijn broer in 1638 erfde hij tevens diens Westerlose en Montfoortse rechten en goederen. Hij woonde op Petershem. Daar werden in de periode 1625 tot en met 1637 zijn acht kinderen geboren.[105] In september 1638 zou hij Montfoort bezoeken. Superintendent Godschalck van Halmale stelde het stadsbestuur voor de burggraaf en zijn gemalin een geschenk van 1600 gulden aan te bieden, waartoe dan een bedrag van 8 stuivers per morgen over het Land van Montfoort omgeslagen diende te worden. De magistraat ging daarmee accoord, mits de Staten van Utrecht toestemming gaven.[106] Over het bezoek aan Montfoort is verder niets bekend. Jansen meldt, dat Florens op 2 oktober 1638 te Montfoort aan de pest is overleden.[107] Waarschijnlijk is het feit op zich juist, maar de datum klopt niet.

In het resolutieboek van Montfoort staat in een korte aantekening, dat Florens op 23 september 1638, tussen vijf en zes uur 's morgens, is overleden.[108] De nauwkeurigheid van deze opgave vormt een aanwijzing voor het feit dat hij in Montfoort is overleden. Voorts heeft tot nu toe geen auteur een juiste overlijdensdatum kunnen aandragen.[109] Opvallend is ook, dat in de kerk van Westerlo een memoriebord van Florens ontbreekt, terwijl die van Philips II en Ferdinand-Philips wel aanwezig zijn. Een rijmpje op een oud gegraveerd koperen bord, meldt dat hij in Montfoort zou zijn begraven. In dit rijmpje worden overigens namen en data door elkaar gehaald:

Koperen bord met gravure van Montfoort en rijmpje ter nagedachtenis van de burggraaf. Het vermoedelijk zeventiende eeuwse bord is in het bezit van de gemeente Montfoort.

In den Jaere ons Heere MDCXX en acht
Wert Borchgraef Filip hier met vreugt verwaght
Maer twaelf jaer daerna waerachtig
ging sijne ziel naer God Almachtich
Ende met veel ghejammer en gheween
Braght men sijn Lichaem naer dese Kercke heen
Daerom ben ick gemaeckt door Jan van Goedewaegen
Tot gedachtenis wanneer Filip van Merode is beghraven.
Die stadt die in deze schaele is
Mijn naem staet op deze rant en heet
J.V.G.
anno 1640
MONTFORTENSIS.

Indien de vermelding van zijn overlijden te Montfoort inderdaad juist is, en alles wijst daar op, dan is hij waarschijnlijk begraven in de kerk van Montfoort.[110]

1638-1646: Anna Maria Sidonia, voogd van Ferdinand-Philips.

Persoonlijke gegevens over Ferdinand-Philips.
Ferdinand-Philips, die op 21 oktober 1626 te Petershem werd geboren[111], was in 1638 te jong om zijn vader op te volgen. Zijn moeder trad daarom als voogd op uit naam van haar minderjarige zoon. Uit 1639 en 1643 zijn van haar "Montfoortse" beschikkingen bekend, die gegeven zijn op Petershem. Zij woonde daar al sinds 1624, en waarschijnlijk is ze er blijven wonen. Ze overleed op 12 of 21 mei 1646. Haar zoon huwde Magdalena de Grand-Vilain, de dochter van de prins van Isenghien.[112] Ferdinand-Philips stierf op 21 februari 1653.[113]

Anna Maria Sidonia van Bronkhorst-Batenburg, echtgenote van burggraaf Florens de Merode en voogd van haar zoon Ferdinand-Philips. Collectie Graaf de Merode, Brussel. Foto Iconographisch Bureau, 's-Gravenhage.

Contacten tussen stad en burggravin in de periode 1638-1646.
Anna Maria Sidonia regelde haar zaken te Montfoort vooral middels haar hofmeester J. Mangelschot en in mindere mate ook middels de advocaat Richard van Coesvelt en de superintendent Godschalck van Halmale. Aanvankelijk was ze ten gevolge van ziekte niet in staat Montfoort te bezoeken. Ze benoemde daarom Mangelschot op 6 mei 1639 tot gemachtigde voor wat betreft de Montfoortse goederen. Ook in het najaar van 1639 verhinderde wederom een "swaere en haestige sieckte" haar naar Montfoort te komen.[114] Ze verscheen daar pas tegen het einde van het jaar 1640. Ze verbleef toen waarschijnlijk te Utrecht in het huis 'Montfoort' aan de Nieuwegracht, want zowel in februari als in april 1641 was ze daar aanwezig. Ook in het najaar van 1641 bezocht ze Montfoort. Op 2 november 1641 deelde burgemeester van Diemerbroeck de magistraat mee, dat hij had vernomen, dat de burggravin de volgende dag zou arriveren. Hij stelde voor haar een stedekan aan te bieden. Het stadsbestuur ging accoord opdat "de eere van de stadt worde bewaert". In het voorjaar van 1642 was ze weer (of misschien: nog steeds) in Utrecht. Uit niets blijkt, dat ze na die tijd ooit nog Montfoort heeft bezocht.

Het burggrafelijk gezag in de periode 1638-1646.
Mangelschot ging in zijn functie van gemachtigde van de burggravin energiek aan de slag. Vijf dagen na zijn benoeming ontsloeg hij vier schouten van gerechten in het Land van Montfoort. Tevens zette hij Berndt Zas uit zijn laatste functie, die van schout van Montfoort, waarschijnlijk omdat deze het schoutambt op naam van zijn nog minderjarige zoon wilde doen stellen.[115] Pas na het overlijden van Berndt Zas stelde Mangelschot een waarnemend schout aan, de eerste burgemeester Ghijsbert van Diemerbroeck.[116] Deze merkte dadelijk hoe het was, om zowel de burggravin als de Staten van Utrecht te vriend te moeten houden. Als dienaar van de burggravin kon hij moeilijk enthousiast meewerken aan het onderdrukken van de katholieke godsdienst. Onder zijn leiding was het stadsbestuur dan ook ten opzichte van het tot de stad toelaten van katholieke priesters nog coulanter dan het gewoonlijk al was. Dit kwam het stadsbestuur op een reprimande van de Staten te staan, die daarover klachten hadden gekregen van de maarschalk.[117] Op 27 oktober 1639 vroeg Anna Maria Sidonia Van Diemerbroeck het schoutambt uit te oefenen tot haar overkomst. Op 19 februari 1641 - ze was inmiddels gearriveerd - benoemde ze een vaste schout: Godschalck van Halmale. Deze verenigde nu in één persoon dezelfde ambten als Berndt Zas lang had gedaan: dijkgraaf van de Lopikerwaard, superintendent en schout van Montfoort. Hij heeft deze functies maar een jaar gecombineerd. Op 22 maart 1642 verleende de burggravin hem op eigen verzoek eervol ontslag uit de functies van schout en superintendent. Hij was daarmee vrij om op 28 april 1642 door prins Frederik Hendrik, in diens functie van stadhouder van Utrecht, te worden benoemd tot maarschalk van Montfoort.[118] In zijn plaats werd Willem van Wijnbergen benoemd tot schout en gecommitteerde.
Conflicten met betrekking tot benoeming van de magistraat of met betrekking tot het afhoren van de stadsrekening, speelden in deze periode niet meer. De in het verleden tot stand gekomen modus werd door de burggravin, het stadsbestuur en door de Gedeputeerde Staten gerespecteerd. Slechts één keer werd daarvan afgeweken. In 1641 passeerde het stadsbestuur de burggravin, toen er een voordracht moest worden gedaan voor een geëligeerd lid van de Staten van Utrecht. De kwestie werd eenvoudig afgedaan door een schriftelijk excuus van het stadsbestuur.[119] Op één gebied moest het burggrafelijk gezag echter nog een veer laten, en wel met betrekking tot de Montfoortse schutterij. Deze in 1363 door de toenmalige burggraaf gestichte instelling, had in de zestiende eeuw nog goed gefunctioneerd, maar was rond 1640 flink in de versukkeling geraakt. Het gezag over deze instelling was voornamelijk nog een prestigekwestie. In 1640 werden de Staten er door de toenmalige maarschalk Van Mansveld op geattendeerd, dat de burggravin nog steeds de schutmeesters en homannen benoemde, en dat deze waarschijnlijk grotendeels katholiek waren. De zaak was niet erg belangrijk, want pas twee jaar later vroegen Gedeputeerde Staten aan het stadsbestuur hoe de vork in de steel zat. De magistraat deelde mee, dat de

ene nog levende schutmeester van de 'ware religie' was, en dat van de acht homannen er zeven 'papist' waren. Hierop werd geen verdere actie ondernomen. Pas nadat Willem van Wijnbergen en Dirck van Erckel in 1644 een rekening van de schutterij afhoorden "onder respecte van haer Exc. recht volgens de oude brieven daer van sijnde", grepen de Staten in. Maarschalk Godschalck van Halmale kreeg de opdracht om samen met de magistraat de betreffende rekening opnieuw af te horen. Verder werd alles wat de burggravin in het verleden had gedaan met betrekking tot de schutterij, zoals het aanstellen van schutmeesters en homannen en het afhoren van rekeningen, van nul en gener waarde verklaard.[120]

De vermogenspositie van Anna Maria Sidonia.

Veldmaarschalk Jean-Philippe-Eugène de Merode (1674-1732) schreef in zijn memoires, dat zijn familie door het huwelijk van Florens met Anna Maria Sidonia van Bronkhorst-Batenburg meer processen dan goederen had geërfd.[121] Latere auteurs hebben hieruit geconcludeerd, dat de financiële moeilijkheden pas door dit huwelijk in de familie kwamen. We hebben al gezien dat dit niet juist is, en vanuit Montfoorts perspectief is er sprake van continuïteit in het moeizame financiële beheer sinds het overlijden van burggraaf Philips I in 1627. Tijdens haar verblijf in Utrecht in 1642 probeerde Anna Maria Sidonia het huis 'Montfoort' aan de Nieuwegracht te verkopen. Uiteindelijk verhuurde ze het voor een periode van veertien jaar aan mr. Richard van Coesvelt. Voorts verkocht ze voor meer dan 21.000 gulden aan grond in het land van Montfoort.[122] In een overzicht uit ongeveer dezelfde tijd wordt vermeld, dat 120 1/2 morgen grond waren verkocht, dat 72 morgen waren beleend, en dat 552 morgen waren belast met los- en lijfrenten. Het totale belaste bedrag beliep een som van 32.900 gulden. Voorts waren er nog schulden van kleinere omvang.[123] Uit dit alles rijst het beeld van een onveranderd zwakke vermogenspositie: een zwaar belast vermogen en een chronisch gebrek aan liquide middelen.

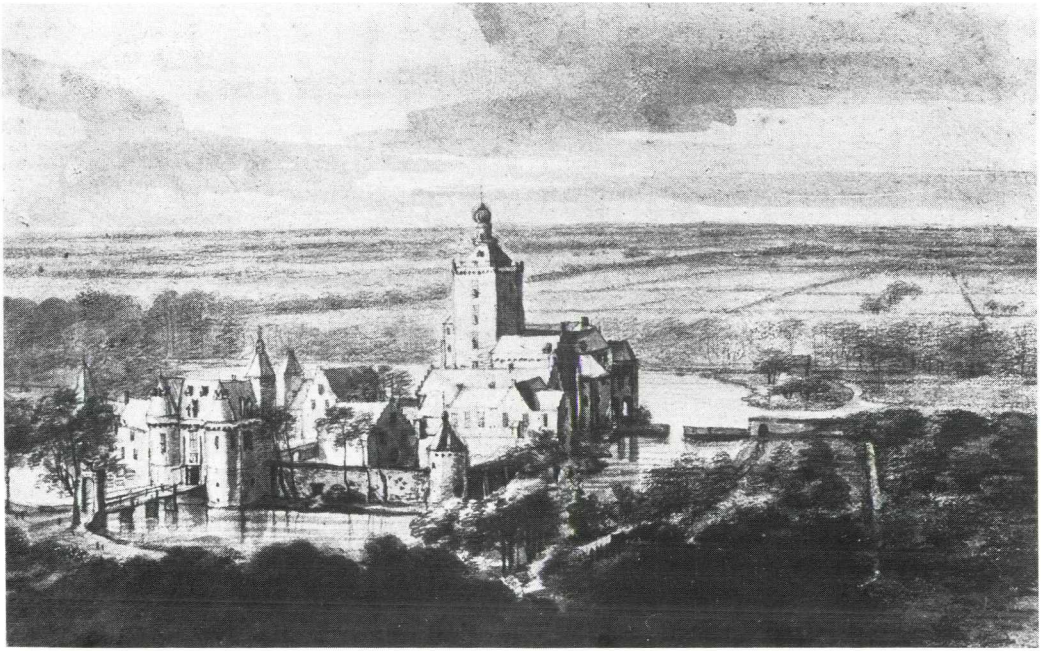

Het kasteel van Montfoort, tekening door R. Roghman, 1647. De hoofdburcht werd in 1672 grotendeels verwoest. Thans resteert van de voorburcht nog de poort en de links daarvan gelegen bebouwing. British Museum, Londen, Department Prints and Drawings inv. nr. H 23.

1646-1648: de afwikkeling van de Montfoortse belangen.

In 1647 en 1648 was Ferdinand-Philips enkele malen te Montfoort. Zoals bij zijn voorgangers werd hem bij die gelegenheid wijn aangeboden. Medio 1648 vierde men in Montfoort de vrede van Munster. 's Avonds brandde men pektonnen ter verhoging van de feestvreugde. Omdat de burggraaf aanwezig was, werden er ook voor het kasteel zes pektonnen opgesteld. Het waren echter geen vreugdevolle zaken, die Ferdinand-Philips naar Montfoort deden komen. Zijn burggraafschap werd volledig beheerst door financiële perikelen. Hij kwam alleen om zijn schulden te regelen, en vanwege de talloze processen, waarin hij verwikkeld was. Bestuurlijke zaken kregen geen enkele aandacht meer. Begin 1647 werd Dirck van Erckel in zijn functie van rentmeester van de Montfoortse domeinen op last van een aantal crediteuren te Gouda in arrest gesteld.[124] De kapittels ten Dom en Oudmunster procedeerden in 1648 tegen hem in verband met de afkoopsom van de erfpacht van de Westerlose goederen en rechten[125], een kwestie die al bijna dertig jaar voortsleepte. De enige oplossing moet hebben gelegen in een grote uitverkoop. Die kwam er dan ook. Op 4 juli 1648 verkocht hij het kasteel van Montfoort, het burggraafschap en de heerlijke rechten op Montfoort aan de Staten van Utrecht.[126] Bij de koop ingesloten waren de patronaatsrechten van de kerk en de beschikkingsrechten over de veertien vicariën in de kerk. Met nadruk werd vermeld, dat alle rechten op de memoriegoederen in de verkoop begrepen waren. In feite waren alle overheidsrechten op Montfoort, die Ferdinand-Philips bezat, bij de koop inbegrepen. Deze transactie leverde de burggraaf 225.000 gulden op. Pas tijdens en na deze transactie kwam de werkelijke omvang van de schuldenberg aan het licht. Alle crediteuren meldden zich. Tot de grootsten behoorden de Brusselse koopman Lespinasse, die een vordering van 24.000 gulden had, Margaretha de Merode, die 10.000 gulden te goed had en Arnold Scheffard, baron de Merode en Clermont, die 60.000 gulden te goed had. Maar er waren nog vele anderen. Ook de stad Montfoort claimde geld te goed te hebben, reden voor de Staten om de uitbetaling van de tweede termijn kooppenningen tijdelijk op te houden.[127] In 1649 was Ferdinand-Philips in Utrecht om deze kwestie te regelen. Samen met de graaf van Solre bezocht hij ook Montfoort.[128] Hij gaf zijn gemachtigde, Peter Maigrait, opdracht tot verdere uitverkoop: ook de heerlijke rechten op de gerechten in het Land van Montfoort werden verzilverd.

Memoriebord van Ferdinand-Philips de Merode (1626-1653) in de St. Lambertuskerk te Westerlo. Foto E. de Goederen, Linschoten.

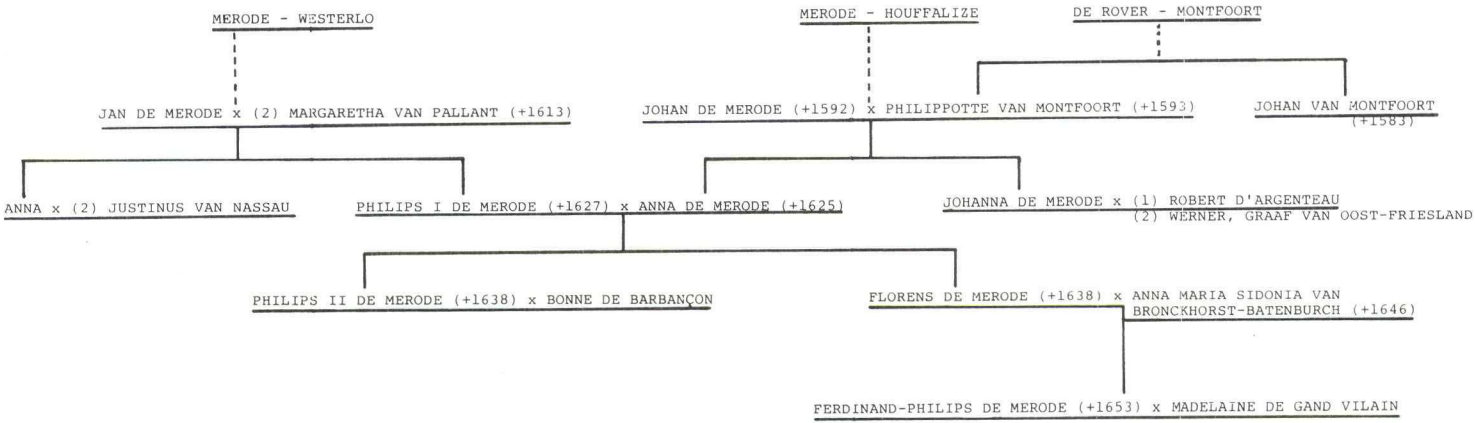

Vereenvoudigde stamboom van de burggraven van Montfoort in de periode 1583-1648.

Maigrait verkocht in juni 1649 de ambachtsheerlijkheid Willescop en Kort-Heeswijk voor 5500 gulden aan Willem Ploos van Amstel, heer van Langestein. Andere heerlijkheden volgden. Uiteindelijk was Ferdinand-Philips in het land van Montfoort nog slechts particulier grondeigenaar.[130] Met de verkoop van het burggraafschap eindigde een periode van 65 jaar, waarin leden van het geslacht Merode burggraven van Montfoort waren. De samenloop tussen verkoop van het burggraafschap en de beëindiging van de tachtigjarige oorlog heeft wellicht symbolische waarde, maar berust op toeval. De laatste episode uit de relatie tussen Montfoort en Merode vond plaats op 25 oktober 1650, kort na het feitelijk transport van het burggraafschap, toen de Staten van Utrecht besloten om de wapentableau's uit de ramen en van de voorpoort van het kasteel van Montfoort te laten verwijderen en aan Ferdinand-Philips de Merode te schenken, "uit curieusheyt om deselve te doen bewaren tot een memorie voor desselfs illustre familie".[131]

Noten.

1. Voor dit artikel heb ik gebruik kunnen maken van Montfoortse bronnen, die zich bevinden in het archief Merode-Westerlo op het Algemeen Rijksarchief te Brussel. Ik dank de Prins de Merode voor de mogelijkheid deze bronnen te raadplegen. Tevens dank ik mevr. A. van Nieuwenhuysen voor haar hulp bij de selectie van Montfoortse bronnen uit dit archief. Voor wat betreft de chronologie van de gebeurtenissen, is het belangrijk te bedenken, dat men in de beschreven periode in de noordelijke Nederlanden de oude tijdrekening hanteerde, terwijl in de zuidelijke Nederlanden en in het prins-bisdom Luik de nieuwe tijdrekening werd gehanteerd. Aangezien dit een tijdsverschil van 10 dagen oplevert, is dit voor de interpretatie van gegevens wel van belang. Als vuistregel hantere men, dat gegevens uit Montfoortse en Utrechtse bronnen de oude tijdrekening weergeven, en gegevens uit Westerlo, Ham-sur-Heure en Petershem de nieuwe tijdrekening.
2. De genoemde gebieden behoorden deels tot het Sticht, deels tot Holland. Ze werden - met uitzondering van de niet aansluitende heerlijkheden als Abbenbroek en Velgersdijk - gezamenlijk aangeduid als het Land van Montfoort. De burggraaf was al enige tijd ziek, want de benoeming van burgemeesters en schepenen van Montfoort op 1 februari 1583 gebeurde in verband met deze ziekte door de drost. *Stadsarchief Montfoort* (SM), *inventaris* door C.G.M. Noordam, (Montfoort, 1987) inv.nr. 14.
3. Anthonius Jansz. van Deijl, verklaarde in 1574, dat de burggraaf in 1532 was geboren, Archief Merode-Westerlo (MW), inv.nr. VD 418.
4. De geschiedenis hiervan is beschreven door M.P. van der Linden, in: *'De burggraven van Montfoort in de geschiedenis van het Sticht Utrecht en het Graafschap Utrecht, 1260-1490,* (Assen 1957). De molenijzers, de heraldische tekens van het van oorsprong Brabantse geslacht de Rover treffen we niet alleen aan in het wapen van de Nederlandse gemeente Montfoort, maar ook in de wapens van een aantal Belgische gemeenten.
5. *Archief van de heren van Montfoort (HVM), inventaris* door R. Fruin en A. Le Cosquino de Bussy, (Utrecht 1920), inv.nr. 314. Uiteindelijk werd in 1499 de hoge jurisdictie door de bisschop van Utrecht voor 4000 gouden Rijnsguldens in pand gegeven. In 1545 loste landsheer Karel V dit pand in. Hiermee werd de ontwikkeling van Montfoort tot een onafhankelijk staatje binnen het Sticht van Utrecht gestopt.
6. *Archief Huis Zuilen* (HZ), *inventaris* door E.P. de Booij, (Utrecht 1990), inv.nr. 899. De twee kinderen heetten Polinande en Tristant. Polinande trouwde met de advocaat Olivier van Bouckhorst (ook: Bouckaert). Beiden werden bedacht met enige goederen. Tristant was possesseur van een vicarie in Montfoort, en had het genot van het recht van zwanendrift en ganzendrift in de grachten en van de twee duifhuizen, en Polinande had een hof buiten de Heeswijkerpoort gekregen (MW, inv.nr. VN, Q. 674). Op 30 september 1599 werd Tristant aangesteld tot stadhouder en zegelbewaarder van de lenen (MW, inv.nr. VN, Q. 667). De ontvangsten van de rekening van de lenen beliepen van maart 1636 - maart 1638 421 gulden, en de uitgaven 144 gulden (MW, Q 56). Tristant bezat verder een kanonisy in Abbenbroek. Hij overleed op 25 april 1622 te Montfoort.
   Polinande was op dat moment 57 jaar, en moet dus omstreeks 1565 geboren zijn. (SM, inv.nr. 3345). Tristant liet in ieder geval één zoon na, Jan geheten, welke in 1622 te ziek was om de compagnie van de heer van Brederode te volgen, *Collectie Rijssenburg,* inventaris C.C. de Clopper-Zuiderland en I.P.W. de Graaff, (Utrecht, 1983), inv.nr. 425.

7. *Archief Kapittel ten Dom* (KTD), *inventaris* door K. Heeringa, (Utrecht, 1929), inv.nr. 651. Hierin staan overluidingen van overledenen vermeld.
8. Zie hiervoor: *Dagboek van broeder Wouter Jacobsz., prior van Stein, 1578-1579,* uitgegeven door I.H. van Eeghen, 2 dln., (Groningen 1959-1960) (werken uitgegeven door het Historisch Genootschap, vierde serie, nr. 5).
9. Water, J. van de, *Groot Placaatboek, vervattende alle de placaten ordonnantiën en edicten der edele mogende Heeren Staten 's-Lands van Utrecht, mitsgaders van de ed. groot achtb. heeren burgemeesteren en vroedschap der stad Utrecht, tot het jaar 1728 ingesloten,* 3 delen, deel 1, (Utrecht, 1729), blz. 350.
10. Het artikel "De Hervorming te Montfoort" van C. Dekker beschrijft de moeizame introductie van de hervormde religie in Montfoort. In: *Heemtijdinghen, orgaan van de Stichts-Hollandse Historische vereniging,* 15e jaargang, nr. 2, mei 1979.
11. De indeling van het geslacht Merode in verschillende takken is ontleend aan E. Richardson, *Geschichte der Familie Merode,* 2 banden, (Praag, 1877 en 1881).
12 Richardson, deel I, blz. 199. Hoe de families met elkaar in contact zijn gekomen is niet geheel duidelijk. Gewezen kan worden op het feit, dat leden van beide families vanaf het begin van de 15e eeuw in belangrijke families als Brederode, Croy en Lalaing introuwden. Voorts waren er mogelijk contacten via de kapittels ten Dom en Oudmunster te Utrecht, die de Westerlose rechten en goederen verpachtten aan het geslacht de Merode. Ook de lenen van Nederharen, welke plaats gelegen is bij het Merode-kasteel Petershem, vormt een mogelijke verbinding. Een aantal van deze lenen ging door het overlijden van Dirck Dobbelsteijn, heer van Nederharen, deel uitmaken van het Montfoortse goederencomplex. In 1551 werd hierover geprocedeerd door het hof van Utrecht (MW, VD 4134). In een conflict over de erfenis van Willem van Montfoort waren voorts betrokken Jan van Doenrode alias Dobbelsteijn en verschillende leden van de familie De Merode, *Archief van de huizen Waardenburg en Neerrijnen, inventaris* door A.P. van Schilfgaarde, (Arnhem, 1980), inv.nr.814. Tenslotte vormt een bron van mogelijk contact de betrekkelijke nabijheid van de heerlijkheid Abbenbroek, in het midden van de zestiende eeuw bezit van Hendrik van Montfoort, voogd van burggraaf Johan IV van Montfoort tijdens diens minderjarigheid, en Oost-IJsselmonde, sinds 1540 van Hendrik de Merode. *Archief voormalige gemeente en ambachtsheerlijkheid IJsselmonde, inventaris* door J.G.B. Nieuwenhuis, (Rotterdam, 1979), inv.nr. 1622.
13. Mouchet, C., *Complication sur Morialmé,* Morialmé (1991).
14. In het wapen van de gemeente Ham-sur-Heure komt een gemodificeerd molenijzer voor, het heraldische teken van het geslacht De Rover. In het *Wapenboek van de Provinciën en Gemeenten van België,* door M. Servais, (z.p., 1955), blz. 771, wordt dit teken omschreven als huisanker. Ook in de algemene beschrijving van de molenijzers, blz. 1018, maakt hij de connectie met huisankers. Dit is niet juist. Molenijzers zijn ijzeren kruizen, die in het middengat van de molensteen passen en dienen om de wenteling van de as op de steen over te brengen.
15. Richardson, deel I, blz. 199, 200. In 1590 is haar oudst nog levende zoon, Philip, wellicht al gemachtigd zich heer van Montfoort te noemen. Het overluiden op 28 oktober 1590 van zijn verscheiden staat vermeld als: 'super obitu Philippi, domini de Montfoort' (KTD, inv.nr.651).
16. Richardson, deel I, blz. 199, geeft 1590 aan. Dit kan niet juist zijn. Nog op 6 februari 1592 wordt een afkondiging te Montfoort gedaan uit naam van Johan de Merode (SM, inv.nr. 15).
Op 27 maart 1592 wordt Johan de Merode, burggraaf van Montfoort, overluid door het domkapittel (KTD, inv.nr. 651).
17. Richardson, deel I, blz. 199. De overluiding van het domkapittel vindt plaats op 13 juli 1593 (KTD, inv.nr. 651).
18. Op 28 februari was door de executeurs-testamentair Gerrit Zoudenbalch en Johan van Basserode al een eerste inventaris gemaakt van de goederen op het kasteel van Montfoort, waarbij speciale aandacht was geschonken aan het zilverwerk. Van 3 tot en met 5 maart werd vervolgens in aanwezigheid van gecommitteerden van Gedeputeerde Staten van Utrecht een uitgebreide inventaris gemaakt (MW, inv.nr. VD 418). De hoofdburcht werd vervolgens verzegeld, en van 1-5 juni 1583 werden in aanwezigheid van dr. Andreas Cameraco de goederen opnieuw bekeken. *Archivalia van de familie Zoudenbalch, inventaris* door S.A.L. de Graaf, (Utrecht, 1986), inv.nr. 9). Het zilverwerk en de juwelen zullen waarschijnlijk met nog enige andere goederen naar Ham-sur-Heure zijn gebracht.

Wat overbleef aan meubilair, servies en linnen werd in het openbaar verkocht op 23, 24 en 25 augustus en op 28, 29 en 30 oktober 1583.

19. SM, inv.nr. 1264.
20. Het afhoren en sluiten van rekeningen is een controlefunctie op het definitief vaststellen van jaarrekeningen, waarbij de verschillende posten al dan niet geaccepteerd kunnen worden.
21. MW, inv.nr. P. 443.
22. SM, inv.nr. 1262.
23. MW, inv.nr. LA 1542
24. SM, inv.nr. 2671.
25. SM, inv.nr. 31.
26. MW, inv.nr. 3664.
27. MW, VM. 4149.
28. Zie het artikel van G.J.A. Beerthuizen-van Kooten, 'Een Schout in Kinderschoenen', in: *Heemtijdinghen,* jaargang 17 nr. 1, maart 1981.
    De ambten werden hem levenslang vergeven voor duizend pond.
29. Op 31 januari 1597, MW, inv.nr. LA 1542.
30. SM, inv.nr. 31. De memorieheren waren vicarissen in de kerk van Montfoort. Behalve over hun eigen fundaties beschikten zij ook over gemeenschappelijke goederen uit zielemissen, de memoriegoederen. Deze gingen terug op een niet geheel gelukte stichting van een kapittel in de kerk van Montfoort door de burggraaf tijdens de late middeleeuwen.
31. In bijzondere gevallen werd daarop inbreuk gemaakt. Zo wezen de Staten van Utrecht de vicarie op het Heilig Graf van de drie Koningen, waarvan mr. Jan van Dorn possesseur (bezitter) was, toe aan een arme oude vrouw, omdat de possesseur niet meer in de geünieerde Nederlanden woonde, maar in Rijssel. De burggraaf bepaalde in 1598, dat de vicarie na het overlijden van de vrouw zou toekomen aan een zoon van drost Berndt Zas. Dit werd door de Staten gerespecteerd (MW, inv.nr. VN, P. 752 en VN, Q. 674). Alle benoemingen van vicarissen dienden door de Staten te worden goedgekeurd. De burggraaf van Montfoort bleef in deze wel eens in gebreke. Zie H. Verloren van Themaat, *Geschiedenis der vicariën in de provincie Utrecht en der geestelijke- of gebenificieerde goederen in het algemeen, na de reformatie,* in: Bijdragen en mededelingen van het Historisch Genootschap, vierde deel, (Utrecht, 1881), blz. 458 e.v. Over het algemeen werden echter de door de Staten opgestelde regels gevolgd. Zo verleende burggraaf Philips I op 25 augustus 1625 de vacante vicarie op het St. Jacobsaltaar 'in onsen kercke van Montfoort' aan het oudemannenhuis. Hij verklaarde daarbij dat deze vicarie 'ratione juris nostri patronatus tot onse provisie ende dispositie' is. De mannenhuismeesters vroegen hiervoor vervolgens toestemming aan de Staten. Die hielden het vervolgens 'voor aengenaem', mits men zich zou richten naar de resoluties van de Staten betreffende de vicariën (SM, inv.nr. 2346).
32. SM inv.nr. 31.
33. Richardson, deel I, pag. 161, vermeldt Johan de Merode tevens als graaf van Olen, heer van Merode, Olen, Impden, Petershem, Diepenbeek, Hielair, IJsselmonde, Ridderkerk, St. Michielsgestel, medeheer van Leefdaal, Gheel, Perweys, Duffel en Westerlo. Op 30 augustus 1591 werden tussen Anna de Merode en Philips de Merode huwelijkse voorwaarden opgesteld, vermeld in MW, inv.nr. 6 VI. Richardson, deel I, blz. 161, vermeldt dat Philips I in 1568 werd geboren, van Anna geeft hij geen geboortedatum.
34. Jansen, J.E., *Westerlo en de prinselijke familie de Merode,* (Turnhout, 1937), blz. 45.
    Hij meldt zelfs dat Johan IV de Merode de Unie van Brussel ondertekende. Dit is waarschijnlijk een vergissing. Bernard de Merode, heer van Rummen, ondertekende de Unie. *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (AGN), deel 6, (Haarlem, 1979), blz. 194. Ook wordt door Jansen vermeld, dat de weduwe van de gravin van Egmond onderdak vond op Westerlo, nadat haar man in 1568 door Alva was onthoofd.
    Hetzelfde verhaal wordt door de plaatselijke historici verteld over Petershem en Ham-sur-Heure. Vast zal wel staan, dat zij door Johan de Merode onder dak gebracht is, maar of dit nu te Westerlo, te Petershem of te Ham-sur-Heure gebeurde dient nader vastgesteld te worden. Petershem ligt ten westen van Maastricht.
35. Brouwers, J., Lanaken in oorlogstijd, in: *Maaslandia,* bundel geschiedkundige opstellen over het Limburgs Maasland, (Lanaken, 1984). blz. 14, 15. Op 24 juni 1587 verklaarde hij in de leenzaal

van de prins-bisschop te Kuringen plechtig de katholieke godsdienst in zijn heerlijkheid te handhaven en ketters aan de inquisitie uit te leveren. Sinds het begin van de 17e eeuw was er twist met de bisschop van Luik over de 'Reichsunmittelbarkeit' van Petershem. Johan de Merode verklaarde in 1591, dat Petershem behoorde tot de Westfaalse Kring van het Heilige Roomse Rijk (dat neutraal was). Met deze verklaring hoopte hij plunderende troepen van Parma op een afstand te houden. Jansen, op blz 46, meldt dat hij zich na de overgave van Antwerpen op 17 augustus 1585 met Philips II verzoende.

36. Jansen, blz. 47-49. Hij meldt dat tijdens de eerste Spaanse bezetting het bevel over de burcht werd gevoerd door de jonge Philips de Merode.
37. Jansen, blz. 54. Een nadere aanwijzing daarvoor - voor zover Petershem betreft - is een publicatie van 14 oktober 1593 van Philips de Merode als burggraaf van Montfoort, waarin hij zich vrijheer van Petershem noemt. Daarbij is van Westerlo echter geen sprake, SM, inv.nr. 15.
38. Richardson, deel I, blz. 161,162.
39. Richardson, deel I, blz. 157, 159, 161.
40. Richardson, deel I, blz. 161.
41. ibidem. Op 11 april 1627 werd hij overluid door de dom van Utrecht (KTD, inv.nr. 651).
42. Dezelfde ceremonie was ook bij het overlijden van Philippotte en Anna de Merode toegepast.
43. Zij woonde daar al voor het overlijden van haar man in 1601. Een overeenkomst uit 1606 met Barbara van Essestein, vrouwe van Urk, die als een soort hofdame bij haar intrekt, suggereert, dat ze daar niet permanent woonde. Expliciet staat in de overeenkomst, dat wanneer ze de eerste zomers naar Holland of op het huis Zuilen trekt (haar eerste echtgenoot, Johan Frans graaf van Renneberg was heer van Zuilen), dat Barbara van Essestein haar dan drie weken diende te volgen (Archief Familie Zoudenbalch, inv.nr. 23). Haar Montfoortse beschikkingen, gegeven vanaf het huis IJsselmonde, stammen echter uit alle jaargetijden, zodat aangenomen kan worden, dat ze daar permanent verblijf hield.
44. MW, inv.nrs. 4179; LA 1542; PA,E. 1012. SM, inv.nrs. 1271; 1272; 2673.
45. *Archief van de familie Des Tombe, inventaris* door C. Dekker, (Utrecht 1980), inv.nr. 453.
46. MW, inv.nrs. VN, P. 932; R. 942. Zo meldt hij, dat op 10 maart 1609 zijne excellentie (Maurits) is gepasseerd, vergezeld door de prinses van Oranje, de prins van Portugal en graaf Willem van Nassau, op doortocht naar Bergen op Zoom om de Staten daar te assisteren bij gesprekken met de gedeputeerden van de koning van Spanje.
47. Het archief was in 1587 op last van Philippotte geïnventariseerd (HVM, blz. 3). In 1610 liet Dordrecht de Montfoortse burgers tol betalen, een kwestie, die ook al eens in 1554 speelde. Het toen verleende privilege ('in een doos leggende') werd door de secretaris aan de hand van de inventaris gelicht, en vervolgens liet hij dit stuk in verschillende Hollandse steden registreren. Na het overlijden van Margaretha van Pallant werden deze tolbrieven in 1614 uit het archief gelicht en naar Montfoort gebracht. In 1618 had Berndt Zas weer rechtsbewijzen nodig. Het Montfoortse archief bevond zich toen te IJsselmonde in koffers. De burggraaf, die op dat moment te Ham-sur-Heure vertoefde, had echter de sleutels, (SM, inv.nrs. 1273; 1277; 109, blz. 43).
48. SM, inv.nrs. 1267; 2350.
MW, inv.nr H.192. De voornaamste kenbronnen voor de aanwezigheid van de burggraaf in Montfoort, de stadsrekeningen, ontbreken echter over de periode 1595-1603. Het is dus mogelijk, dat de burggraaf zijn Montfoortse goederen frequenter heeft bezocht.
49. Voor 1610, 1616, 1617, 1619, 1620, 1623 en 1625 heb ik een bezoek niet kunnen vaststellen, terwijl voor bezoeken aan Montfoort in 1622 en 1624 aanwijzingen zijn. In 1616 en 1617 reisde Herman van Holland tweemaal als bode met een missive voor de burggraaf naar Westerlo.
50. De dienstmeid van de drost fungeerde in deze tijd als portier van het kasteel. Elk jaar op 2 februari, als de drost op het kasteel de benoemingen van de nieuwe stadsbestuurders bekend maakte, kreeg zij volgens oud gebruik een bedrag van ongeveer 2 gulden.
51. Het bedrag is in feite niet erg hoog. Dat het stadsbestuur goed wist te onderscheiden waar zijn belangen lagen, blijkt uit het feestmaal, dat werd aangericht, toen op 11 mei 1620 prins Maurits en graaf Jan Ernst van Nassau Montfoort aandeden. Zij werden in het huis van drost Berndt Zas onthaald op uit Utrecht gehaalde suikerwaren en banket (17 gulden en 5 stuivers). Verder werd een half kalf gehaald en schapevlees (31 gulden en 4 stuivers), en maar liefst 2 amen wijn. De prins bekeek tevens de hoofdburcht 'en heeft 't selve voor een antiquiteyt seer gepresen'. Men

had van de prins - in zijn kwaliteit van stadhouder van Utrecht- wellicht iets te verwachten op het gebied van versterking van de positie van de kleine steden in de Statenvergadering. Berndt Zas deelde het bezoek schriftelijk mee aan de burggraaf. (SM, inv.nrs. 1283; 107, blz. 37 en 38).

52. Olivier Bockhart (wellicht Olivier van Bouckhorst/Bouckaert, de man van Polinande van Montfoort) gebruikte om niet de nieuwe boomgaard in het bos. In ruil daarvoor diende hij elk jaar de burggraaf van verse groenten en fruit te voorzien als deze in Montfoort was. (MW, inv.nr. VN, Q 674.).
53. SM, inv.nrs. 1276; 1277.
54. SM, inv.nr. 405.
55. SM, inv.nrs. 1278; 1281; 1284.
56. MW, inv.nr. CA 1170.
57. SM, inv.nrs. 31; 109, blz. 40b.
58 Naast de memoriegoederen, waren er te Montfoort nog de volgende aan de kerk gelieerde goederen: de afzonderlijke vicariegoederen van de verschillende vicarissen of memorieheren, de goederen van de kerkfabriek, dienend tot onderhoud van de kerk, en de pastoriegoederen, dienend tot onderhoud van de pastoor.
59. Andere zaken uit de katholieke eredienst waren al eerder verwijderd. Een deel daarvan was opgeslagen bij bewoners van Montfoort. De miskappen en kazuifels (met religieuze afbeeldingen in satijn en goudbrokaat op de voorzijde, en de heraldische symbolen van Montfoort, Manderscheid, Croy en Lalaing op de achterzijde) bevonden zich thuis bij Anthonis Cornelisz. van Hooff. Deze goederen werden op 24 mei 1602 geïnventariseerd (MW, inv.nr VM 4164).
60. Althans niet tot commotie, die zijn weerslag heeft gevonden in schriftelijke bronnen. Wel moet bedacht worden, dat een zeer grote meerderheid van de Montfoorters katholiek was gebleven. Deze meerderheid zal de verdere onttakeling van wat tot voor kort 'hun' kerk was stellig met lede ogen hebben aangezien.
61. MW, inv.nr. VM 4168bis.
62. SM, inv.nr. 1285. De kosten, die ze daarbij hebben gemaakt (zoals reizen naar Utrecht), voerden ze op in de stadsrekening. Dit was drost Berndt Zas, die in 1631 de stadsrekening van 1622 afhoorde, blijkbaar al te bar. Deze posten werden niet geaccepteerd en doorgestreept.
63. MW, inv.nr VN, H. 190.
64. Dirck van Erckel was behalve de rentmeester van de goederen van het Huis van Montfoort, ook rentmeester van de memoriegoederen. Everardt Freijs van Dolre was als maarschalk van het Land van Montfoort geen dienaar van de burggraaf, maar trad hier op als gecommitteerde van de burggraaf. Berndt Zas was behalve vertegenwoordiger van de burggraaf ook belanghebbende, omdat zijn zoon possesseur van een vicarie in de kerk van Montfoort was.
65. SM, inv.nr. 107, blz. 3 en 4. De acte van belofte wordt vermeld in 1630, SM, inv.nr. 3180.
66. SM, inv.nr. 107, blz. 77.
67. ibidem.
68. Richardson, deel I, blz. 161.
69. MW, inv.nrs. P.205; P.752; Q.668.
70. Jansen, blz. 55.
71. KTD. inv.nr. 1409.
72. *Archief van het kapittel van Oudmunster* (KVO), *inventaris* door B.M. de Jonge van Ellemeet, (Utrecht, z.j.), inv.nr. 1635.
73. MW, inv.nr. VN, P.777.
74. Richardson, deel I, blz. 161, 162.
De drost en het stadsbestuur van Montfoort feliciteerden hem schriftelijk met zijn verloving. In deze brief werd hij 'onse toecommende Gen. heere' genoemd. Verder merkte men op, dat men begrepen had, dat zijn vader hem als huweljksgeschenk had beloofd, dat hij na het eventuele overlijden van zijn moeder Montfoort zou erven. Dit heeft echter niet plaatsgevonden.
75. Richardson, deel I blz. 162, meldt dat hij ter gelegenheid van zijn huwelijk werd begiftigd met Westerlo. Dit lijkt waarschijnlijk, gezien de eveneens door Richardson vermelde verlening van de titel markies van Westerlo in 1626. Zijn vader leefde toen nog.
76. Jansen, blz. 55.
77. Richardson, deel I, blz. 163.
Archief IJsselmonde, blz. 270.

78. Jansen, blz 63. Richardson, deel I, blz. 162, vermeldt 27 maart 1628. Dit is in ieder geval niet correct.
79. Richardson, deel I, blz. 162.
80. MW, inv.nr. R.561.
81. MW, inv.nr. VN, H. 190. Ook afgeschreven in: SM, inv.nr. 107, blz. 16.
82. SM, inv.nr. 3344.
83. ibidem
84. SM, inv.nr. 1290. Hij logeerde in het huis van rentmeester Dirck van Erckel. Op verzoek van Florens kwamen de stadsbestuurders daar met hem ontbijten. Als geschenk brachten deze 12 kannen Franse wijn mee (ca. 21 liter).
85. Een morgen is ongeveer 0,84 hectare.
86. SM, inv.nrs. 32, blz. 88 vo en 91 ro; 1291.
87. SM, inv.nr 32. blz. 92 vo. Anna de Merode, dochter van Johan de Merode en diens tweede vrouw Margaretha van Pallant, werd geboren op 9 januari 1565. Ze stierf op 1 oktober 1654.
Ze trouwde eerst in januari 1589 met de Engelse kolonel Thomas Morgan, en op 4 december 1597 met Justinus van Nassau, bastaardzoon van Willem van Oranje (Richardson, deel I, blz 160). Justinus van Nassau was gouveneur van Breda, dat hij op 5 juni 1625 moest overgeven aan Spinola (AGN, deel 6, blz. 353 en 374).
88. 1 kan = ca. 1,76 liter. Een halve aam = 44 kannen.
89. SM,inv.nr.1291.
90. Dijkbrief en Lopikerwaard, door L.A.M. van Sasse van IJsselt, in: *De Lekdijk Benedendams en de IJsseldam,* (Jaarsveld, 1978), blz. 114 en 115.
91. SM, inv.nr. 32. Traditiegetrouw werd hem een halve aam wijn aangeboden, deze keer zoete wijn. Hij logeerde in het huis van de rentmeester.
92. Sasse van IJsselt, blz. 115, suggereert, dat Berndt Zas zich verrijkt heeft uit het bezit van het dijkgraafschap.
93. SM. inv.nrs. 32, blz. 153 ro. en blz. 154 ro.; MW, inv.nr. VN, H. 190. De familie van Halmale had enkele generaties relaties met de familie de Merode. Godschalck van Halmale had overigens toch al een slechte verstandhouding met de magistraat. In 1625 had deze hem op de lijst van burgers gezet, die Zutphen moesten verdedigen. Van Halmale weigerde te gaan, omdat hij poorter van Steenbergen zou zijn. De magistraat liet vervolgens zijn meubels in beslag nemen (SM, inv.nr. 109, blz. 31).
94. SM, inv.nr. 32, blz. 241 ro.
95. SM, inv.nr. 32, blz. 110 vo; 3180. De juristen kwamen tot de conclusie, dat eerst de goederen van de kerkfabriek dienden te worden gebruikt. Pas als deze niet voldoende zouden zijn, zouden de memoriegoederen mogen worden aangesproken, maar niet zoveel, dat de memorieheren daardoor gebrek zouden gaan lijden.
96. SM, inv.nr. 3180.
97. Hij leende daartoe een som geld, waarvan de losrente nog in 1648 in de rentmeestersrekening onder de uitgaven voorkwam (MW, VN., P 777).
98. SM, inv.nr. 32, blz. 128 vo. en 129 ro.
99. Op 13 januari 1633. De brief werd op 9 januari 1633 door het stadsbestuur overgeschreven (N.B. verschil tussen de oude en nieuwe tijdrekening). SM, inv.nrs. 32, blz. 134 vo; 80; 107, blz. 50.
100. SM, inv.nrs. 32, blz. 135 ro; 107, blz. 50.
101. SM, inv.nrs. 107, blz. 50 en 51; 1295.
102. MW, inv.nrs. R. 561.
103. MW, inv.nr. K. 715.
104. Nog in 1643 vindt er een proces plaats voor het hof van Utrecht, waarbij Margaretha, zuster van Philips II, aanspraak maakte op haar legitieme portie, SM, inv.nr. 3346.
105. Richardson, deel I, blz. 163-164. Hij vermeldt dat het huwelijkscontract op 16 december 1624 werd opgesteld. Drost Berndt Zas feliciteerde op 12 november 1624 burggraaf Philips I met het feest van jonker Florens en de dochter van Batenburch.
106. SM, inv.nr. 32, blz. 172 vo.
107. Jansen, blz. 63.

108. SM, inv.nr. 32, blz. 277 vo. Bedacht dient te worden, dat deze datum in de oude tijdrekening is, terwijl andere met betrekking tot de Merode's genoemde data in de nieuwe tijdrekening zijn.
109. Jansen, blz 63, noemt 2 oktober 1638 als zijn overlijdendatum. Dit is echter de datum, waarop het overlijden werd overluid door de dom te Utrecht. Richardson, deel I, blz. 164, noemt 11 mei 1638 als sterfdatum.
110. Aan de zuidkant van het koor in de kerk ('mijns heeren choor') was het traditionele graf van de heren van Montfoort uit het geslacht De Rover. Slechts de zestiende-eeuwse grafsteen van Charlotte van Brederode is daar nu nog zichtbaar.
111. Richardson, deel I, blz. 165. Jansen, blz. 63, meldt, dat hij in 1631 werd geboren in Stein.
112. Richardson, deel I, blz. 165.
113. Memoriebord in de kerk van Westerlo. Richardson, deel I, blz. 165, meldt, dat hij op 12 of 24 februari 1653 overleden is. Jansen, blz. 114, meldt, dat hij op 24 februari 1658 stierf.
114. SM, inv.nr. 32, blz. 177 ro.; 180 ro.
115. Beerthuizen-van Kooten, blz. 2.
116. Op 3 september 1639. SM, inv.nr. 32, blz. 177 ro.
117. SM, inv.nrs. 177 vo; 179 vo.
118. SM, inv.nr. 32, blz. 263 ro.
119. SM, inv.nr. 32, blz. 210 vo. Ook afgeschreven in inv.nr. 107, blz. 81b.
120. SM, inv.nrs. 3282; 32, blz. 218 ro; 80; 3301.
121. Richardson, deel I, blz. 165.
122. MW, inv.nr. VM 4200.
123. MW, VM, 4156.
124. MW, inv.nr. Q. 840. Ferdinand-Philips is hem overigens op dat moment nog 8000 gulden schuldig. Deze schuld had een erfrechtelijke achtergrond, en hield verband met vervreemding van huwelijksgoed van Bonne de Barbançon door burggraaf Philips II, MW, inv.nr. VN, P. 777.
125. KTD, inv.nr. 2182.
126. MW, inv.nr. CA 1170; E 1029; VM 4182; 4186; K 710.
127. MW. inv.nr. K. 710.
128. MW, inv.nr. VN, P. 777. Deze graaf van Solre-sur-Sambre is Maximiliaan de Merode, een oom van burggraaf Ferdinand-Philips. In zijn wapen komen waarschijnlijk ook de molenijzers voor in het tweede en derde kwartier, en het Merodewapen in het eerste en vierde kwartier. In: M. Servais, *Wapenboek van de Provinciën en Gemeenten van België,* (z.p., 1955), blz. 773 wordt een dergelijk wapen vermeld als schepenzegel uit Solre in 1638. Het is echter waarschijnlijk het zegel van Maximiliaan de Merode.
129. MW. inv.nr. K 710.
130. In het archief van het Huis ten Donck, (*inventaris* door B. Woelderink, Rotterdam, 1968) bevinden zich rentmeestersrekeningen, met daarin ook verantwoording over de Montfoortse goederen in de periode 1665-1720 (inv.nrs. 482-484). Tevens zijn er andere stukken betreffende het beheer van deze goederen over de periode 1635-1735 (inv.nrs.1133-1136).
131. Het kasteel, dat de Merode's nooit hebben bewoond, werd op 7 november 1672 door Franse soldaten grotendeels verwoest. In diezelfde oorlog was enige maanden eerder een graaf de Merode op enkele kilometers van het kasteel Montfoort betrokken bij schermutselingen rond het huis te Nesse. Zie: Onder Franse Heerschappij, door W.J.C.C. Bijleveld in: *Jaarboekje Oud-Utrecht,* (1939), blz. 165-169.

De duiventoren van Huize Harmelen

door J.F. van Rooijen

Net buiten het dorp Harmelen staat in het weiland aan de Joncheerelaan een oude duiventoren. Dit kleine markante torentje speelt een bescheiden rol in een verhaal, dat al diverse generaties door de schooljeugd verteld wordt. Dit verhaal gaat over een geheime onderaardse gang, die vanaf "het kasteeltje" naar de duiventoren zou lopen, welke toren in de volksmond doorgaans als "duiventil" wordt bestempeld. Hoewel er in de archieven weinig over deze duiventoren is terug te vinden, wil ik toch proberen de geschiedenis van Harmelens kleinste monument te beschrijven. Dat het verhaal over de onderaardse gang louter op fantasie berust behoeft verder geen betoog.

Bij de openbare verkoping van Huize Harmelen in 1681 werd de "duyvevlucht" genoemd als een van de heerlijke rechten, die blijkens de oude leenbrieven bij deze ridderhofstad behoorde. Het aanhouden van een vlucht duiven was vanouds alleen aan de adel toegestaan. Dit had te maken met het feit dat de duiven niet of nauwelijks bijgevoerd werden. Zij zochten hun voedsel in de omgeving en konden dus schade aanrichten bij derden. Om deze overlast zoveel mogelijk te beperken moest de houder van een duivenvlucht eigenaar zijn van een bepaalde oppervlakte grond. Het houden van een duivenvlucht ontwikkelde zich tot een heerlijk recht, dat vanaf de zeventiende eeuw ook in handen kwam van de gegoede stand die min of meer op gelijke voet met de adel wilde leven. Dit was ook in Harmelen het geval. Door eerdergenoemde verkoop kwamen de heerlijke rechten in handen van mr. Ludolph de Wit, telg uit een niet-adellijk regentengeslacht.[1]

In 1798 werden alle heerlijke rechten afgeschaft, maar in 1807 werden de Franse maatregelen weer wat verzacht. Krachtens de nieuwe Jachtwet mochten bezitters van een duiventil deze onder bepaalde voorwaarden behouden. Nieuwe torens mochten echter alleen met toestemming van de koning worden opgericht door mensen die tenminste over vijftien morgen teelland beschikten.

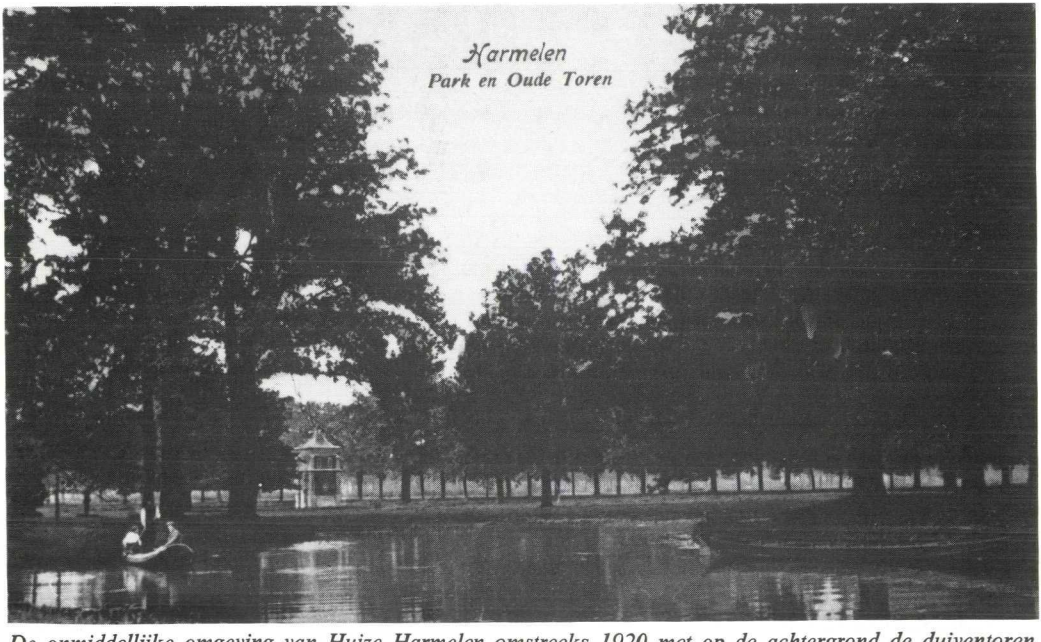

De onmiddellijke omgeving van Huize Harmelen omstreeks 1920 met op de achtergrond de duiventoren.

De duiventoren in het weiland aan de Joncheerelaan omstreeks 1955.

Vanaf de late middeleeuwen worden er in West-Europa onderkomens voor duiven gebouwd. Wij onderscheiden hierbij het type van de duiventoren, die zoals in Harmelen tot de grond toe gesloten is, en de duiventil, die gebouwd is op een of meer staanders. De Harmelense bevolking trekt zich van dit onderscheid niets aan en gebruikt meestal de benaming "duiventil". Een heel andere vorm komen wij net buiten de gemeentegrenzen tegen bij de kastelen De Haar en Den Ham, alwaar werd volstaan met duivengaten in de poorttorens. Het houden van duiven deed men vooral voor de consumptie en daarnaast ook voor het verkrijgen van mest. In de negentiende eeuw werden duiventorens meer voor de sier opgericht: een duiventoren maakte je landgoed "compleet".[2]

Wanneer de Harmelense duiventoren gebouwd is, is niet bekend. Bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg neemt men aan dat de toren in de achttiende eeuw is opgericht. Daarvoor moet de ambachtsheer van Harmelen echter ook over een onderkomen voor zijn duiven hebben beschikt. Waarschijnlijk is dat ook een duiventoren of -til geweest, die in de onmiddellijke omgeving van de ridderhofstad stond. In 1624 blijkt namelijk één van de bij Huize Harmelen behorende gronden bekend te staan als Duifhuiskamp.[3]

Het aantal duiven dat in het bezit was van Huize Harmelen blijkt in de negentiende eeuw van jaar tot jaar nogal sterk te verschillen. In 1852 werd er een aantal van 350 opgegeven. Tien jaar later waren dit er nog maar vijftig. In 1870 werden er honderd duiven geteld, in 1873 tweehonderd en weer drie jaar later was het aantal gezakt tot zestig stuks.[4]

Na het overlijden van ambachtsheer Adriaan de Joncheere werd op 16 juni 1913 Huize Harmelen met alle bijbehorende landerijen verkocht. Dit betekende het begin van het verval van het nu versnipperde landgoed. De prachtige omgeving rond Huize Harmelen kon in 1917 nog als volgt

beschreven worden: "De schoonheid daarvan schijnt onvergankelijk. De verzorgde en toch zoo heerlijk-natuurlijke tuin ligt als een brok verrassende natuur-pracht in deze streek van weiden en sloten. De laan die naar het landgoed loopt, een slingerende laan, voert langs breede, stille, omgroeide plassen, waar het riet hoog opschiet, waar een weelde van witte waterlelies drijft, waar het een gegons en gesnater is van allerlei waterbewoners. Dit park is voor Harmelen een benijdenswaardig bezit".[5] De duiventoren in deze parkachtige omgeving verviel in de jaren daarna tot varkensschuur.

Na de tweede wereldoorlog werden er door de gemeente Harmelen pogingen ondernomen om de vervallen duiventoren te restaureren. De Bond Heemschut stond achter deze plannen, niet vanwege het kunsthistorische belang van de toren maar omdat er nog maar ruim twintig duiventorens in Nederland bewaard waren gebleven. Overigens staat het merendeel hiervan in de provincie Utrecht.
Het perceel weiland met daarop de duiventoren was eigendom van de erfgenamen van de op 4 juni 1943 te Berlijn gefusilleerde Hermanus Pieter Zanen. Zij bleken bereid hun medewerking te verlenen aan de reddingsaktie van de gemeente. Op 11 november 1948 ging de gemeenteraad accoord met het voorstel de duiventoren om niet in eigendom te aanvaarden en de benodigde geldelijke middelen beschikbaar te stellen voor de uitvoering van het restauratieplan. Pas op 15 november 1950 kon de transportakte ten kantore van notaris E. Bruins te 's-Gravenhage worden getekend. Hierbij werd bepaald dat het weiland rondom de duiventoren, dat eigendom bleef van de erfgenamen, in principe niet door derden betreden mocht worden. Waarschijnlijk ging om deze reden het plan van de burgemeester om de toren na restauratie weer te doen bevolken door duiven niet door.
In de loop van 1951 werd de duiventoren gerestaureerd.[6]
Aanvankelijk was het hierbij de bedoeling op de nok een windvaan te plaatsen in de vorm van een gekroonde valk, die het symbool zou zijn geweest van het kerspel Harmelen. Degene die deze suggestie in het restauratieplan vermeldde, had zich vermoedelijk laten misleiden door de afbeelding van de valk in algemeen gebruikte zegels op bescheiden in het kerspelarchief. Echter in de jaren daarna groeide dit kleine, maar door haar ligging opvallende monument zelf uit tot een "symbool" van Harmelen.

De stenen duiventoren is door de plaatsing op de rijksmonumentenlijst beschermd tegen de slopershamer. Hopelijk is Harmelen ook zuinig op het groene landschap, waarin de duiventoren zo goed tot zijn recht komt. De landerijen rond Huize Harmelen zijn namelijk tot op de dag van vandaag een kostbaar en "benijdenswaardig bezit" dat, zoals men al in 1917 schreef "behouden moet blijven voor de versnippering ten bate van "villapark" of andere moderne verknoeiing".[7]

Noten.

1. J. van Bemmel, *Harmelen, kasteel, kerk en kerspel,* (Woerden, 1981), blz. 37.
2. Bijna alle bovengenoemde gegevens over duiventorens die niet specifiek betrekking hebben op Harmelen zijn ontleend aan A.I.J.M. Schellart, "Duiventorens en duiventillen", in: *Spiegel der Historie* nr. 12. (1968), blz. 424-431.
3. J.C. Kort, "Repertorium op de lenen van de hofstede Harmelen, 1401-1668, in: *Ons Voorgeslacht* nr. 419 (sept. 1991), blz. 389.
4. Staten houdende opgave van veehouders en de aantallen stuks vee per soort, in: Archief Gemeente Harmelen, inv. nr. 1726.
5. C. Vreedenburgh, "Uit Utrechts Nederkwartier", in: *Buiten* nr. 8 (febr. 1917), blz. 95.
6. Rijksdienst voor de Monumentenzorg, pandsdossier duiventoren en Gemeente Harmelen, objectdossier duiventoren in semi-statisch archief.
7. Zie noot 5.